

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SİDDİK HASAN HAN'IN “HABİETÜ'L-EKVÂN”ININ
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HATİCE ŞENGÜL ÇETİN

DANIŞMAN
DOÇ. DR. RAMAZAN TARİK

AĞUSTOS-2025

BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SİDDİK HASAN HAN'IN “HABİETÜ'L-EKVÂN”ININ
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HATİCE ŞENGÜL ÇETİN
ORCID: 0009-0004-8645-8318

DANIŞMAN
DOÇ. DR. RAMAZAN TARİK

AĞUSTOS-2025

BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum **“Sıddîk Hasan Han’ın “Habietü’l-Ekvân”ının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”** başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 29/08/2025

Hatice ŞENGÜL ÇETİN

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“Sıddîk Hasan Han’ın “Habietü’l-Ekvân”ının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.
29/08/2025

Tezi Hazırlayan

Hatice ŞENGÜL ÇETİN

Danışman

Doç. Dr. Ramazan TARİK

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Mehmet YOLCU

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi Hatice ŞENGÜL ÇETİN tarafından hazırlanan “**Sıddîk Hasan Han’ın “Habietü’l-Ekvân”ının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 29/08/2025 tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

İMZA

Danışman: Doç. Dr. Ramazan TARİK

(Bitlis Eren Üniversitesi)

.....

Üye: Doç. Dr. Şükrü AYRAN

(Bitlis Eren Üniversitesi)

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali DURMUŞ

(Bartın Üniversitesi)

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulununtarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

....../...../2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL

Enstitü Müdürü

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

**SİDDİK HASAN HAN'IN "HABİETÜ'L-EKVÂN"ININ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Hatice ŞENGÜL ÇETİN

Danışman: Doç. Dr. Ramazan TARİK

Ağustos 2025

ÖZET

19. yüzyıl İslâm düşünce tarihinde İslâm Mezhepleri Tarihi araştırmaları, sömürge döneminin beraberinde getirdiği entelektüel ve kültürel meydan okumalara karşı, İslâmî ilimlerin sürdürülmesi çabalarının önemli bir parçası olmuştur. Bu dönemin öne çıkan âlimlerinden biri olan Sıddîk Hasan Han (1832-1890), Ehl-i Hadîs ekolünün sistemleşmesine önemli katkılar sunmuştur. Bu sahada telif ettiği *Habietü'l Ekvân* adlı eser, klasik milel-nihal geleneğini sürdürürken, aynı zamanda dönemin Hindistan coğrafyasındaki dinî ve fikrî tartışmalara da ışık tutmaktadır. Eserde yalnızca İslâmî fırkalar değil, aynı zamanda diğer dinler ve felsefî ekollerde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Sıddîk Hasan Han, İslâm'ın Hindistan'da yayılmasında ve bu coğrafyanın önemli bir ilim merkezi haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle İngiliz sömürge döneminde, Batı kültürünün ve modernizmin etkilerine karşı İslâmî ilimlerin canlı tutulması için büyük çaba sarf etmiş, geleneksel İslâmî öğretilerin korunması ve yeniden canlandırılması yönünde çalışmalar yürütmüştür. İngiliz sömürge yönetimi altında Batı kültürünün etkilerine maruz kalan Müslüman toplumun kimlik arayışına cevap vermeye çalışmıştır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, Sıddîk Hasan Han'ın hayatı, ilmî kişiliği, fikhî ve itikadî mezhepleri, telif ettiği eserler ele alınmıştır. İkinci bölümde onun İslâm mezhepleri tarihine dair önemli eseri *Habietü'l-Ekvân* incelenmiş, bu eserde müellifin ortaya koyduğu mezhepler tarihi metodolojisi ile ele aldığı fırkalara ve dinî gruplara yaklaşımı analiz edilmiştir. Sıddîk Hasan Han'ın düşünceleri, Hindistan'daki İslâmî uyanış hareketlerine ve selefi düşünce geleneğinin güçlenmesine önemli katkılar sunmuştur. Onun eserleri, günümüzde halâ İslâmî ilimler alanında referans kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Ehl-i Hadîs, Hindistan, Sıddîk Hasan Han *Habietü'l-Ekvân*.

Republic of Türkiye
Bitlis Eren University Graduate School
Department of Basic Islamic Sciences
AN EVALUATION OF SIDDIQ HASAN KHAN’S “HABİETÜ’L-EKVÂN” FROM THE
PERSPECTIVE OF ISLAMIC SECTS HISTORY

Master’s Thesis

Hatice ŞENGÜL ÇETİN

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ramazan TARIK

August 2025

ABSTRACT

In the history of Islamic thought in the 19th century, sectarian studies were an important part of the efforts to sustain Islamic sciences against the intellectual and cultural challenges brought about by the colonial period. One of the prominent scholars of this time, Siddiq Hasan Khan (1832–1890), played a key role in shaping and systematizing the Ahl-i Hadith school of thought. His work *Habiah al-Akvân*, authored within this field, not only perpetuates the classical milel wa-nihal tradition but also provides a significant contribution to our understanding of the religious and intellectual discourses that shaped the Indian during that period. In the work, not only Islamic sects but also other religions and philosophical schools are discussed in detail. Siddiq Hasan Khan played an important role in spreading Islam in India and making the region a center for Islamic learning. Especially during the British colonial period, he worked to keep Islamic sciences active against the growing influence of Western culture and modernist ideas. Muslim communities under colonial rule, who faced with an identity crisis, looked for guidance and Khan tried to provide religious and intellectual answers to this crisis.

In the first part of the study, the life of Siddiq Hasan Khan, his scientific personality, his views on jurisprudence and theological sects, and his written works are discussed in the second section, his major work on the history of Islamic sects, *Habiah al-Akvân*, analyzing both the author’s methodological framework for the study of sectarian history and his approach to the various sects and religious groups addressed within the text. Khan’s ideas helped strengthen Islamic revivalist movements in India and contributed to the rise of Salafi thought. His works are still seen as important references in Islamic studies today.

Keywords: History of Islamic Sects, Ahl-i Hadith, India, Siddiq Hasan Khan, *Habiah al-Akvân*.

ÖN SÖZ

Din, akıl sahiplerini hem dünyevî hem de uhrevî anlamda selâmete ulaştıran ilâhî bir nizamdır. İnsanın yaratılışından kaynaklanan inanma ihtiyacına cevap veren bu sistem, onun fitrî bir özelliği olan yüce bir varlığa bağlanma ve zor anlarında O'na sığınma arzusunu karşılar. Yaratıcı, insanın bu deruni ihtiyacını bildiğinden, peygamberleri aracılığıyla dinleri göndermiş ve İslâm, bu hak dinlerin son halkası olarak insanlığa sunulmuştur. Ancak dinin anlaşılma ve yorumlanma sürecinde ortaya çıkan farklılıklar, mezheplerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

İslâm Mezhepleri Tarihi, İslâm düşünce geleneğinin en dinamik ve çok boyutlu alanlarından biridir. Bu ilim dalı, dinin temel kaynaklarından hareketle gelişen fikrî, itikadî ve fikhî yorumları, tarihsel bağlamlarıyla birlikte ele alır. Mezheplerin ortaya çıkışında siyasi, sosyal ve coğrafi etkenlerin rol oynadığı bir gerçektir; ancak unutmamak gerekir ki mezhepler, dinin özü değil, onun insan aklı ve tecrübesiyle yoğrulan yansımalarıdır.

Bu çalışma, Hindistan'ın önemli İslâm âlimlerinden Sıddîk Hasan Han'ın ilmî kişiliğini ve mezhepler tarihi sahasındaki katkılarını konu edinmektedir. Ehl-i Hadîs ekolünün seçkin bir temsilcisi olan Sıddîk Hasan Han, Selefi anlayışı benimsemiş, Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde telif ettiği 200'ü aşkın eserle İslâmî ilimlere önemli bir miras bırakmıştır. Aynı zamanda eğitim bakanlığı ve valilik gibi resmî görevler üstlenerek Hindistan'daki İslâmî ilimlerin yayılmasına ve medrese, kütüphane gibi kurumların gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, Sıddîk Hasan Han'ın *Habietü'l-Ekvân* adlı eserini mezhepler tarihi perspektifinden inceleyerek, onun bu alandaki metodolojisini, argümanlarını ve katkılarını ilmî bir üslupla ortaya koymaktır. Eser, mezheplerin doğuşu, gelişimi ve temel ayrışma noktalarına dair özgün tahliller içermekte olup, müellifin dinî metinleri anlama ve yorumlama yaklaşımını yansıtan önemli bir kaynaktır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmanın konusu ve amacı, araştırmanın önemi, araştırmanın kapsamı ve sınırlılıkları, araştırmanın yöntemi ve kaynakları açıklanmış; ayrıca Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı dönemin Hindistan'ındaki dinî-siyasî atmosfer ve İslâmî ilimlerin seyri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Birinci bölümde, Sıddîk Hasan Han'ın hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve özellikle itikadî-fikhî görüşleri ele alınmıştır. İkinci bölümde, *Habietü'l-Ekvân*'ın muhtevası, mezhepler tarihi disipliniyle ilişkisi, müellifin kaynakları ve yöntemi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sonuç kısmında ise, elde edilen bulgular ışığında Sıddîk Hasan Han'ın mezhepler tarihi sahasındaki yerine dair bütüncül bir değerlendirme sunulmuştur.

Bu alışmanın, İslâm düşünce tarihinin önemli bir simasını ve onun mezhepler tarihi literatürüne kazandırdığı eseri daha yakından tanıtmak suretiyle akademik camiaya mütevazı bir katkı sunmasını umuyoruz.

Öncelikle, bu çalışmayı bugünlere ulaştıran sonsuz kudretiyle, inayetiyle bana güç veren, her anımda sığınağım olan Yüce Allah'a hamdolsun. Onun lütfu, rahmeti ve yardımı olmasaydı, bu yolculuğu tamamlamak mümkün olmayacaktı.

Çalışmamın her aşamasında desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren, sabrı, anlayışı ve özverisiyle rehberlik eden değerli danışman hocam Doç. Dr. Ramazan TARİK'e teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamda görüş ve önerileriyle katkıda bulunan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Şükrü AYRAN, Dr. Öğretim Üyesi Abdullah ARCA ve Dr. Öğretim Üyesi Ali DURMUŞ'a teşekkür ederim. Hayat yolculuğumda en büyük desteğim olan, endişelerimi sabırla dinleyen ve her daim yüreklendiren eşim Diyadin Bey'e, varlıklarıyla hayatıma anlam katan çocuklarım Ömer Kaan, Hamza ve İbrahim Efe'ye teşekkür ederim. Onların sevgisi ve motivasyonu, bu süreçte en büyük güç kaynağım oldu. Çalışmamın ilim dünyasına faydalı olmasını temenni eder, Allah'ın izniyle nice hayırlı çalışmalara vesile olmasını dilerim.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	:	Aleyhisselâm
b.	:	Bin/İbn
Bkz/bkz.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
h.	:	Hicrî
Hız.	:	Hazreti
m.	:	Miladî
MÜSBE	:	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	:	Neşreden
ö./v.	:	Ölüm/Vefat Tarihi
r.a.	:	Radiyallahu anha/anhu/anhum/anhuma
s.a.v.	:	Sallallâhû Aleyhî ve Sellem
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.	:	Tarihsiz
TDV DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslâm Ansiklopedisi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkîk eden
trc.	:	Tercüme eden
vd.	:	Ve diğerleri
y.y.	:	Yayın yeri yok
yay.	:	Yayınevi
yy.	:	Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ.....	III
KISALTMALAR LİSTESİ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİDDÎK HASAN HAN'IN HAYATI, ESERLERİ, GÖRÜŞLERİ VE HABİETÜ'L-EKVÂN'I

1.1. Sıddîk Hasan Han'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	18
1.1.1. Hayatı.....	18
1.1.2. Eğitimi ve İlmî Durumu	20
1.1.3. Düşünce Yapısı ve İtikadî Görüşleri.....	25
1.2. Eserleri.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

“HABİETÜ'L-EKVÂN” ADLI ESERİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN TAHLİLİ

2.1. “Habietü'l-Ekvân” Eserinin Yazılış Süreci ve Tarihsel Arka Plan	30
2.2. Eserin Yapısı, Muhtevası ve Kaleme Alınış Amacı	31
2.3. Habietü'l-Ekvân'ın Fırka Tasnif Metodolojisi	34
2.4. Han'a Göre İslâm Tarihinde İtikadî Görüşlerin Gelişimi ve Eş'arîlik	36
2.4.1. İlk Dönem İtikadî Gelişim	36
2.4.2. Han'ın Anlatımıyla Ebü'l-Hasan el-Eş'arî Düşünceleri ve Eş'arîliğin Yayılması	38
2.5. <i>Habietü'l-Ekvân</i> 'da Mezheplerin Teorik Sınıflandırılması	41
2.5.1. Halkın Dini Kategorilere Ayrılması.....	41
2.5.2. İslâm Mezheplerinin Tanımlanma Yöntemleri	42
2.6. Han'a Göre Mezhepleşmenin Ana Sebepleri	43
2.7. Han'ın Mezhepçilik Eleştirisi ve Çözüm Yolları	45
2.7.1. Mezhepçilik Eleştirisi	45
2.7.2. Mezhepçiliğin ve İhtilâfların Çözüm Yolları	46

2.8. <i>Habietü'l-Ekvân</i>'a Göre İnanç Ayrışmalarının Tarihi ve Teolojik Kökenleri ve Dinî Guruplar	48
2.9. Han'a Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması ve Tanıtımı	50
2.9.1. Ehl-i Sünnet.....	50
2.9.2. Mu'tezile	51
2.9.3. Mürcie.....	56
2.9.4. Ravâfız (Şîa).....	57
2.9.5. Havâric	66
SONUÇ.....	72
KAYNAKLAR.....	74

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Amacı

İnsan, yaratılış itibariyle mükemmel kabiliyetlerle teçhiz edilmiş ve kendine has özelliklerle bezenmiş bir varlıktır. Bu benzersiz yapısıyla o, araştıran, geliştiren ve yorumlayan bir mahiyet arz eder. Her bir fert, olaylar karşısında kendine özgü bir bakış açısı geliştirir ve bu durum insanı diğer mahlûkattan ayıran en temel özelliklerden biridir. Bazen aynı hadise karşısında dahi her bireyin tavrı, yorumu ve neticede vardığı hüküm farklılık arz edebilir. Bu çeşitlilik, insanın yaratılışındaki hikmetin bir tezahürü olarak karşımıza çıkar.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatını müteakip İslâm toplumu, dinî meselelerin anlaşılması ve yorumlanması noktasında yeni arayışlara yönelmiştir. Sahâbe başta olmak üzere her dönemin âlimleri, karşılaştıkları problemlere çözüm bulmak için büyük bir gayret sarf etmişlerdir. Bu süreçte, farklı coğrafyaların kendine has kültürel dinamikleri, sosyal şartlar ve siyasî gelişmeler, dinî metinlerin yorumlanmasında çeşitliliği beraberinde getirmiştir. İşte bu yorum farklılıkları, zamanla sistemli bir hüviyet kazanmış ve İslâm düşünce tarihinde mümtaz mevkii bulunan mezheplerin teşekkülüne zemin hazırlamıştır.¹ Bu mezhebî çeşitlilik, İslâm medeniyetinin entelektüel zenginliğinin en bariz göstergelerinden birini oluşturur. Her bir mezhep, kendi içinde tutarlı bir metodoloji geliştirerek İslâm'ın evrensel mesajını anlama ve yaşama noktasında önemli katkılar sunmuştur.² Tarih boyunca yaşanan siyasî hadiselerin şekillenmesinde de etkili olan bu mezhebi yapılar, aynı zamanda "Mezhepler Tarihi" disiplininin gelişimine kaynaklık etmiştir. Neticede ortaya çıkan bu engin birikim, İslâm düşünce geleneğinin en değerli hazinelerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Bu çalışmanın esas konusu, Sıddîk Hasan Han'ın İslâm mezhepleri tarihi sahasında kaleme aldığı *Habietü'l-Ekvân* adlı eserinin, söz konusu disiplin açısından kapsamlı bir değerlendirmesini yapmaktır. Çalışmanın temel odağını, müellifin mezhepleri tasnif ve tahlil metodunun ortaya konulması, eserin kaynaklarının ve muhteva

¹ İlyas Üzümlü vd., "Mezhep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/526-529.

² Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 31-34.

özelliklerinin tespiti ile Hint alt kıtasındaki İslâm düşünce geleneği içindeki yerinin analizi oluşturmaktadır.

Sıddık Hasan Han'ın *Habietü'l Ekvân* adlı eseri, İslâm düşünce tarihinde mezheplerin ortaya çıkışı, temel ayrışma noktaları ve tarihsel seyirleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmada, *Habietü'l-Ekvân*'da yer alan mezhep tasnifleri, ele alınan fırkaların özellikleri ve müellifin mezhepler tarihine dair yaklaşımı analiz edilecektir. Ayrıca Sıddık Hasan Han'ın dönemin siyasî ve ilmî ortamından nasıl etkilendiği irdelenecektir.

Çalışmanın nihai hedefleri, Osmanlı Devleti'ne bağlılığıyla bilinen Sıddık Hasan Han'ın şahsiyetini ve düşünce yapısını müstakil bir şekilde tahlil etmek, İslâm Mezhepleri Tarihi yazıcılığında, Hint alt kıtasına ait göz ardı edilmiş, entelektüel bir miras olan *Habietü'l-Ekvân* adlı eserini; dil, üslûp, muhteva ve kaynakları yönünden sistematik bir analize tabi tutarak, akademik literatüre kazandırmaktır.

Araştırmanın Önemi

İslâm Mezhepleri Tarihi sahasında, telif edildikleri dönemden günümüze değerini koruyan klasik eserler bulunmaktadır. Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i gibi temel kaynakların yanı sıra, 19. yüzyılda kaleme alınan Sıddık Hasan Han'ın *Habietü'l-Ekvân* adlı eseri de bu alanda klasikleşme sürecini tamamlamış önemli bir çalışmadır. Eser, geleneksel mezhepler tarihi yazımının metodolojik çerçevesini sürdürmekle birlikte, Hanbelî-Selefi geleneğinin 19. yüzyıldaki tezahürünü yansıtmayı, erken dönem ihtilâfların sonraki yüzyıllardaki etkilerini analiz etmesi ve mezhep dinamiklerinin epistemolojik arka planına dair özgün tespitler sunmasıyla büyük önem taşımaktadır.

Eserin bu önemine rağmen, Türkiye'deki akademik çevrelerde hak ettiği ilgiyi görmemiş olması ve sistematik bir incelemeye konu edilmemiş olması, alandaki önemli bir boşluk teşkil etmektedir. İşte bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı hedefleyerek araştırmanın temel önemini oluşturmaktadır.

Bu araştırma, *Habietü'l-Ekvân*'ın mezhepler tarihi yazımındaki yerini detaylı bir şekilde ele alarak, eserin literatüre sağladığı özgün katkıları ortaya koyacaktır. Eserin, klasik dönem ile modern dönem arasında bir köprü vazifesi görmesi, onu sadece tarihsel bir metin olmaktan çıkarıp güncel mezhep tartışmalarına ışık tutabilecek bir kaynak haline getirmektedir. Dolayısıyla, bu araştırmanın, İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmalarına yeni bir metodolojik derinlik kazandıracağı öngörülmektedir.

Habietü'l-Ekvân, Lüktatü'l Aclân'ın içinde her ne kadar ikinci bir bölüm olarak görülüyor olsa da iki farklı eserin tek bir kitapta bulunduğu bir eserdir. Literatürde bu iki eserin birlikte analiz edildiği kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Konuya dair şimdiye kadar yapılan tek akademik katkı, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde eserlerin tanıtıldığı kısa bilgilerdir.³Ayrıca, bizim yüksek lisans ders döneminde *Lüktatü'l-Aclân* üzerine gerçekleştirdiğimiz çalışma,⁴ bu alandaki bir diğer akademik girişimi teşkil etmektedir. Bu çalışmayı yapmaktaki temel maksadımız, *Habietü'l-Ekvân*'ın ilk bölümünü oluşturması nedeniyle söz konusu eserin tanıtımını yapmak ve literatüre katkı sağlamaktır.

Habietü'l-Ekvân'ın kapsamlı bir şekilde incelenmesi, hem mezhepler tarihi yazımına yeni bir bakış açısı getirecek hem de Türkiye'deki İslâm mezhepleri araştırmalarının entelektüel ufkunu genişletecektir. Bu çalışmanın nihai hedefi, bu değerli eseri akademik literatürde hak ettiği konuma yerleştirerek İslâm düşünce tarihi çalışmalarına yeni bir perspektif kazandırmaktır.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Bu çalışma, İslâm mezheplerinin tarihsel oluşum süreçlerini, özellikle Hindistan coğrafyasındaki tezahürlerini ele almakta ve 19. yy. İslâm âlimlerinden Sıddîk Hasan Han'ın hayatı, ilmî kişiliği, fikhî ve itikadî düşünceleri, eserleri ve Hindistan'ın dinî yapısına etkileri üzerinde odaklanmaktadır. Çalışmanın içeriği, başlığından da anlaşılacağı üzere, müellifin mezhepleri analiz ederken izlediği yöntemi, konuyu ele alış biçimini, atıfta bulunduğu temel unsurları ve düşüncelerinin ayrıntılı bir tahlilini kapsamaktadır.

Araştırmamız, fikir-hadise irtibatı çerçevesinde eserin Hindistan'daki İslâmî ekollerin özellikle Selefilik ve Hanefilik gibi akımların bölgedeki yansımalarını analiz etmektedir. Zira Han'ın bu ekollerle olan entelektüel ve sosyal etkileşimi, onun reformist yaklaşımlarının yerel dinî çevrelerde nasıl karşılandığını anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca, *Habietü'l-Ekvân*'ın mezhepler tarihi yazımına yaptığı katkı ve getirdiği yorumlarla daha da belirginleşmektedir. Dolayısıyla çalışmamız, ağırlıklı olarak 19. yüzyıl Hindistan'ındaki dinî hareketlerle sınırlandırılmış olup, günümüz

³Bkz. Abdulhamid Birişik - A. Cüneyt Eren vd., “Sıddîk Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/92-95.

⁴Yükseklisans seminer dersinin müfredatı dahilinde, “Sıddîk Hasan Han ve ‘Lüktatü'l-Aclân’ adlı Eseri” akademik bir perspektifle ele alınmış ve incelenmiştir.

Hindistan’ında faaliyet gösteren dinî gruplar veya çağdaş ideolojik tartışmalar kapsam dışında tutulmuştur. Bu tercihin temel nedeni, Sıddîk Hasan Han’ın yaşadığı dönemdeki sosyopolitik ve teolojik bağlamın, modern süreçlerden metodolojik olarak ve ayrıştırılarak incelenmesinin gerekliliğidir.

Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

İslâm Mezhepleri Tarihi disiplini, bir mezhebin ortaya çıkış sürecini incelerken; bu süreci şekillendiren tarihsel bağlamı, sosyokültürel ortamı, entelektüel koşulları, mezhebin teşekkül ettiği coğrafi bölgeyi, söz konusu mezhebe muhalif olan düşünce akımlarını, bölge halkının entelektüel birikimini, mezhebin kurucu şahsiyetinin biyografisini, ilmî kapasitesini ve mezhebin doktriner yapısını objektif bir perspektifle aktarmayı zaruri kılmaktadır. Zira, bir araştırmanın bilimsellik değeri ve güvenilirliği, öncelikle onun objektiflik ilkesine bağlı kalmasına ve birincil kaynaklara dayanmasına bağlıdır. Bu nitelikler, çalışmanın müracaat edilebilir bir kaynak olma vasfını da belirleyici ölçüde artırmaktadır. Bilimsel araştırma yöntemlerini temel alan İslâm Mezhepleri Tarihi yazımı, metodolojik çerçevesini büyük ölçüde “Betimleyici (Deskriptif) Metot” üzerine inşa etmektedir. Bu metodoloji; önyargılardan arınmış bir tarafsızlık anlayışını, anlama ve tanıma çabasını ve nihayetinde bilimsel bir bakış açısını benimsemektedir. Söz konusu yöntemin nihai hedefi, İslâm düşünce tarihinde zuhur eden fikirlerin ne zaman, hangi şartlar altında, nerede ortaya çıktığını ve kimler tarafından hangi amaçlarla benimsendiğini herhangi bir yargıda bulunmaksızın nesnel bir üslupla ortaya koymaktır.⁵

Bu çalışmada ibarelerin, bölüm başlıklarının ve içerikteki metnin, Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* adlı eseriyle uyumlu olduğunu tespit ettik. Hatta bazı başlıklar Şehristânî’den (ö. 548/1153) alıntı yapılmıştır. Bu nedenle yer yer karşılaştırmalı bir analiz yaptık. Bu bağlamda, Sıddîk Hasan Han’ın kaynak kullanımı, metodolojik yaklaşımı ve Şehristânî’den ayrıldığı noktalar, müellifin kendi ifadelerinden hareketle değerlendirilecektir. Ayrıca, eserin orijinal katkıları ve İslâmî literatürdeki konumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bu yöntemsel yaklaşım, *Habietü’l-Ekvân*’ın, Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* adlı klasik eseriyle yer yer mukayeseli bir okumaya tabi tutulması sayesinde *Habietü’l-*

⁵ Bulut, *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*, 23.

Ekvân'ın hem klasik mezhepler tarihi geleneği içindeki yerinin hem de 19. yy. İslâm düşüncesindeki özgün konumunun daha net anlaşılmasını hedeflemektedir.

İslâm Mezhepleri Tarihi disiplininde de tüm bilimsel alanlarda geçerli olduğu üzere, birincil kaynakların kullanımı temel bir öneme sahiptir. Zira bu kaynaklar, herhangi bir araştırmanın en aslî dayanağını teşkil etmekte olup, çalışmanın hem akademik kalitesini yükseltmekte hem de mevzuyu sağlam veriler üzerinden tahlil etme imkânı sağlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel birincil kaynağını oluşturan Sıddîk Hasan Han'ın *Habietü'l-Ekvân*⁶ adlı eserinin bu nüshasına, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi'nden ulaşılmıştır.

Karşılaştırmalı analiz imkânı sağlamak için Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinden, Sıddîk Hasan Han'ın *'Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti'l-Buhârî, Delîlü't-tâlib, ed-Dînü'l-Hâlîs, Hadarâtü't-tecellî min nefahati't-tehelli ve't-tehalli, İntikâdu'r-Râcih fî Şerhi'l-İ'tikâdi's-Sahîh, Kasdu's-Sebîl fî Zemmi'l-Kelâm ve't-Te'vil. Katfü's-Semer fî Beyâni 'Akideti Ehli'l-Eser, et-Tâcu'l-Mu'kellet min Cevâhîri Maâsiri't-Tirâzi'l-Âhar ve'l-Evvel, Yakazatü üli'l-itibâr mimma verede fî zikri'n-nâri ve ashabi'n-nar* adlı eserlerinden yararlandık.

İkincil kaynaklar olarak Eren'in,⁷ *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'an Tefsiri* adlı kitabı, Hatipoğlu'nun⁸ *"Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu"* adlı kitabı, Uzundağ'ın⁹ *"Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Hân (v.1307/1890)"* adlı kitabı, Tayfur'un¹⁰ *"Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri Fethu'l-Beyân"* adlı doktora çalışması ile *"Sıddîk Hasan Hân'ın Taklîde Karşı Duruşunun Kur'anî Ârgümanları"* adlı makalesi, Ocak'ın¹¹ *"19. Yüzyıl Hindistan'ında Selefi Düşüncesinin İktidar Tecrübesi: Sıddîk Hasan Hân Özelinde Bir Tahlil"* adlı makalesi, Eyibil'in¹² *"Sıddîk Hasan Hân'a Göre Tevhid ve Şirk"* adlı yüksek lisans çalışması, Birişik ve

⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, (İstanbul: el-Cevâib Matbaası, 1296).

⁷ Cüneyt Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'an Tefsiri*, (Erzurum: EKEV Yayınları, 2001).

⁸ Yunus Hatipoğlu, *Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024).

⁹ M. Said Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han (v.1307/1890)*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018).

¹⁰ Sabğatullah Tayfur, *Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri Fethu'l-Beyân* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

¹¹ Halil Ocak, "19. Yüzyıl Hindistan'ında Selefi Düşüncenin İktidar Tecrübesi: Sıddîk Hasan Han Özelinde Bir Tahlil", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/2 (2022).

¹² İrfan Eyibil, *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013).

Eren'in¹³ Sıddık Hasan Han'ın hayatı ve eserlerini yazdığı bölümü, Çavuşoğlu'nun¹⁴ fıkhi görüşlerine yer verdiği bölümü ve Akkuş'un¹⁵ itikadi görüşüne yer verdiği bu bölümleri TDV İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan “*Sıddık Hasan Han*” başlıklı maddeden istifade ettik.

Bahsi geçen eserler, araştırmamızın ana referansları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, çalışmamızın kapsamı gereği burada tek tek atıf yapılamayan pek çok akademik yayın, tez ve ansiklopedi maddesi de kaynak taramamıza dâhil edilmiştir.

Eserin birinci kısmı olan *Lüktatü'l-Aclân* ile yine aynı eserin ikinci kısmını oluşturan *Habietü'l-Ekvân* ile ilgili olarak bugüne kadar herhangi bir Türkçe çevirisi bulunmamaktadır. Eseri tercüme ettikten sonra detaylı bir incelemesini gerçekleştirdik. Eserle ilgili mevcut literatürde herhangi bir şerh veya çeviri çalışmasının bulunmaması nedeniyle, başvurulacak kaynaklar sınırlı düzeyde kalmıştır. *Habietü'l-Ekvân*'ın çok az kaynakta adı zikredilmekle birlikte neredeyse yok denebilecek kadar atıf yapıldığını görmekteyiz.

Hindistan'ın Siyasî, Sosyal ve Kültürel Özellikleri

Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı olan Bans Bireli'de 1832 yılında dünyaya gelen Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı dönem incelenirken öncelikle, Hint alt kıtasının tarihini, siyasî, sosyal ve kültürel yönlerini de ele almak gerekmektedir.

İslâmiyet'in Hint alt kıtasına girişi, h. 92/m. 710 yılında Emevîler'in Sind bölgesini fethetmesiyle başlamıştır. Abbasîler, Gazneliler, Gurlular, Halacîler, Lûdîler ve Bâbürlüler gibi devletler, 18. yüzyılın ortalarına kadar bölgede hâkimiyet kuran önemli Müslüman hanedanlardır. Öte yandan, 15. yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerin etkisiyle sömürgeci güçlerin dikkatini çeken alt kıta, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi devletlerin tüccarlarını kendine çekmiş ve bu durum bölgede bir sömürge yarışını başlatmıştır.¹⁶

¹³ Abdulhamid Birişik - A. Cüneyt Eren, “Sıddık Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

¹⁴ Ali Hakan Çavuşoğlu, “Sıddık Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

¹⁵ Süleyman Akkuş, “Sıddık Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

¹⁶ Azmi Özcan, “Hindistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/78.

İngilizler, sömürgecilik mücadelesinde diğer devletlere karşı üstünlük sağlayarak, 18. yüzyılın ortalarında Hindistan'ın siyasî ve idarî kontrolünü ele geçirmişlerdir. Ancak, Hindular ve Müslümanların İngiliz yönetimine karşı ortak direnişi, İngiliz ordusu tarafından şiddetle bastırılmış; binlerce kişi katledilmiş veya sürgün edilmiştir. Bu olayların ardından, 2 Ağustos 1858'de İngiliz Parlamentosu'nun aldığı bir kararla Hindistan'ın yönetimi resmen Londra'ya bağlanmış ve doğrudan İngiliz hükümetinin denetimine girmişlerdir.¹⁷

İngilizler, sömürge yönetimi altındaki bu topraklarda köklü bir kültürel dönüşüm gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda, Farsça ve Urduca'nın resmi kullanımı yasaklanmış, geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin finansal kaynakları kurutulmuş, buna karşılık Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri aktif şekilde desteklenmiştir. Toplumsal yaşamın her alanında Batılılaşma politikaları izlenmiş; Avrupalı mimari üsluplar, Batı tarzı giyim-kuşam ve modern düşünce biçimleri teşvik edilmiştir. Bu süreçte İngilizcenin toplumdaki etkisi giderek artmış ve dil, yönetimden eğitime kadar pek çok alanda baskın hale gelmiştir.¹⁸

İngilizlerin sömürgeci politikalarına karşı 1857'de patlak veren halk ayaklanması, İngiliz ordusunun şiddetli müdahalesiyle bastırılmıştır. Bu olayın ardından, Hindistan'daki Müslümanların varlıklarını sürdürebilmeleri için İngiliz yönetimini kabullenmeleri gerektiği fikri bazı Müslüman liderler arasında güç kazanmış ancak, 1885'te kurulan Hindistan Kongre Partisi'nin Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından benimsenmemesi ve partinin Hindu milliyetçiliğinin bir uzantısı olarak algılanması, bu işbirlikçi yaklaşımın toplumda tam olarak karşılık bulmadığını göstermiştir.¹⁹

Bu dönemde, İngiliz yönetimini açıkça destekleyen ve reformlarıyla sömürge idaresinin takdirini kazanan Seyyid Ahmed Han (ö. 1898), "Star of India" (Hint Yıldızı) nişanıyla ödüllendirilmiştir. Batı tarzı eğitim modelini savunan Seyyid Ahmed Han, Aligarh Koleji gibi kurumların temelini atarak modernist İslâm düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Bu okullar, İngilizlerle iş birliğini teşvik eden bir anlayışın merkezi haline gelmiştir.²⁰

¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950), III/538.

¹⁸ Bayur, *Hindistan Tarihi*, III/539.

¹⁹ İbrahim Urgancı, *Muhammed İdris el-Kandehlevî ve Hadis şerh Metodu-et-Ta'liku's-Sabîh Özelinde-* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 15.

²⁰ Urgancı, *Muhammed İdris el-Kandehlevî ve Hadis şerh Metodu-et-Ta'liku's-Sabîh Özelinde-*, 16.

Hindistan’da İngiliz yönetimine karşı tutumlar iki farklı yaklaşım şeklinde tezahür etmiştir. Bir yanda İngilizlere bağıllık politikası izleyen modernist kesim varken, diğer yanda kendini dış dünyadan büyük ölçüde tecrit eden, batı tarzı eğitim sistemlerini reddeden ve geleneksel medrese eğitimini sürdüren muhafazakâr gruplar yer almıştır. Bu gelenekselci kanadın en önemli temsilcileri Birelviyye ve Diyobendiyye ekolleri olmuştur. Bu gruplar, sadece modern eğitim modellerine karşı çıkmakla kalmıyor, aynı zamanda İngiliz sömürge yönetimini de kesin bir dille reddederek her türlü iş birliğine şiddetle karşı çıkmışlardır. Dönemin Hint Müslümanlarının ilgi alanları arasında, İslâm dünyasının genelindeki siyasi gelişmeler önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti’nin Trablusgarp Savaşı’ndaki mücadelesi ve Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi gibi olaylar, Hint Müslümanlarını derinden etkileyen ve yoğun şekilde tartışılan konular arasında yer almıştır.²¹

20. yüzyılın başlarında Hint alt kıtasında siyasi hareketlilik hız kazanmıştır. Müslümanlar, 30 Aralık 1906’da Dakka’da Hindistan Müslümanlar Birliği’ni kurarak özerk yönetim taleplerini örgütlü bir platforma taşımışlardır. Bu süreçte Gandhi, bağımsızlık mücadelesinin ancak toplumsal eşitlikle mümkün olabileceği fikrini savunmuştur. Hindular, Müslümanlar, Parsiler, Melezler ve Yahudiler gibi farklı din ve etnik guruplar arasında dayanışma ve uyum sağlamak için yoğun çaba göstermiştir. Bu çabaların sonucunda 1937’de İngiliz hükümetinin onayıyla yeni bir anayasa yürürlüğe girdiyse de tam bağımsızlık henüz elde edilememiştir. Nihai çözüm, 1947’de Müslümanlar Birliği ve Ulusal Kongre’nin mutabakatıyla gelmiştir. 15 Ağustos 1947’de kıta, Hindistan ve Pakistan olarak iki bağımsız devlete bölünmüştür. Bu tarihi karar, sömürge dönemini resmen sona erdiren bir dönüm noktası olmuştur.²²

Dönemin Bazı Dinî Hareketleri

Hint alt kıtasındaki İslâmî ilim geleneğini ve Müslüman toplumunun sosyopolitik dinamiklerini doğru analiz edebilmek için, bölgede etkin olan medreseler ve dinî ekollerin rolünü incelemek büyük önem taşımaktadır.

Aligarh Ekolü

Aligarh ekolü, entelektüel ve kurumsal yeniden yapılanmayı, modern Batı düşüncesinin metodolojik çerçevesi dâhilinde ele alan modernist bir hareket olarak

²¹ Bayur, *Hindistan Tarihi*, III/538-540.

²² Bayur, *Hindistan Tarihi*, III/541.

tezahür etmiştir. Seyyid Ahmed Han tarafından temelleri atılan bu ekol, İslâmî ilimlerle modern Batılı bilim anlayışını uzlaştırmayı hedefleyen entelektüel bir proje olarak şekillenmiştir.²³

Seyyid Ahmed Han, 1817 yılında Delhi’de doğmuştur. Nesebinin Hz. Peygamber’e dayandığı iddiası nedeniyle “seyyid” unvanını taşımaktadır. Dinî ilimler ve hukuk alanında eğitim görmüş, İngiliz sömürge yönetimi altındaki Hindistan’da uzun yıllar hakimlik görevinde bulunmuştur. 1857’de patlak veren ve sömürge yönetimine karşı başlatılan Sipahi Ayaklanması sırasında İngiliz idaresine sadakatini sürdürmesi sebebiyle kendisine devlet nişanı verilerek taltif edilmiştir.²⁴

Seyyid Ahmed Han, modern dönemde Hint Müslümanlarının entelektüel ve toplumsal dönüşümüne yön veren kapsamlı bir reform programı geliştirmiştir. Bu programın merkezinde, Batının bilimsel ve eğitimsel paradigmalarının metodolojik bir yaklaşımla benimsenmesi yer almaktadır. Seyyid Ahmed Han, geleneksel İslâmî eğitim sisteminin yanında modern bilimlerin öğretildiği yeni bir eğitim modelini savunmuş ve bu vizyonunu Aligarh Koleji’nin kuruluşuyla somutlaştırmıştır.²⁵

Seyyid Ahmed Han, *Tehzîbü’l-Ahlâk* adlı aylık yayın organı vasıtasıyla Müslüman toplumda kapsamlı bir entelektüel dönüşüm gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Bu gazete, özellikle Batı kültürü ve İngiliz yönetimiyle uzlaşmacı bir ilişki kurulmasını teşvik eden yayın politikasıyla dikkat çekmiştir. Ahmed Han, bu yayınlarda dinî meselelerle dünyevî işlerin alanlarının ayrıştırılması gerektiği tezini sistematik biçimde işlemiştir.²⁶

Tehzîbü’l-Ahlâk, Müslüman toplumunda yaygın olan geleneklerin ve sosyal pratiklerin akli ve faydacılık perspektifinden eleştirel bir şekilde tartışıldığı bir platform haline gelmiştir. Seyyid Ahmed Han, Batı kaynaklı etkiler altında kendine özgü bir din anlayışı geliştirmiş ve İslâm’ı bu anlayış doğrultusunda yeniden yorumlama çabasına girişmiştir. Bu bağlamda, geleneksel İslâmî yaklaşımlardan ayrışan ve kabulü oldukça güç olan teoriler ortaya atmıştır. Onun İslâmiyet’in siyasî ve hukukî meselelere çözüm üretme dinamizminden yoksun olduğu yönündeki iddiaları da söz konusu yabancı

²³ M. Nur Pakdemirli -Abdulhamit Birışık, “Hint Alt Kıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/13 (2013), 109.

²⁴ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 31.

²⁵ Urgancı, *Muhammed İdris el-Kandehlevî ve Hadis Şerh Metodu*, 17.

²⁶ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 31.

etkilerle ilişkilendirilebilir. Bu yaklaşım, İslâm'ın evrensel prensiplerini Batılı modernite paradigmalarıyla uzlaştırma çabasının bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir.²⁷

Diyobendiyye

İngilizlerin, Hindistan'ı kontrol altına alması ve Müslümanların toplumsal etkinliğini yitirmesi, dönemin genç âlimlerini harekete geçirmiştir. Bu grubun liderliğini üstlenen Muhammed Kâsım Nânûtevî (ö. 1880), 30 Mayıs 1866'da Delhi yakınlarındaki Diyobend kasabasında bir medrese kurmuştur.²⁸

Kısa sürede eğitim, öğretim ve araştırma faaliyetleri için yeni binalar inşa edilmiş, zamanla geniş bir kütüphaneye ulaşan kurum, medrese statüsünden bir üniversite (Dârülulûm) seviyesine yükselmiştir. Medresenin yönetimi önce Muhammed Kâsım Nânûtevî, ardından Reşîd Ahmed Gengûhî (ö. 1905) ve daha sonra ilk mezunlarından Mahmud Hasan (ö. 1920) tarafından üstlenilmiştir. Bu yetkin liderler sayesinde kurum sağlam bir şekilde gelişimini sürdürmüştür. Mahmud Hasan döneminde Dârülulûm, maddi açıdan olduğu kadar eğitim kalitesiyle de öne çıkmıştır. Kısa sürede “Doğu'nun Ezher'i” olarak anılmaya başlanan medrese, İslâm dünyasının dört bir yanından gelen öğrencilere ev sahipliği yapmış. Kuruluş amacı itibarıyla bir araştırma merkezi olmasa da Dârülulûm, eğitimin yanı sıra akademik çalışmalara da büyük önem vermiştir. Bu yaklaşım, medresenin hem geleneksel ilimlerde hem de çağdaş ihtiyaçlara cevap veren çalışmalarda öncü bir rol üstlenmesini sağlamıştır.²⁹

Diyobendiyye hareketinin düşünsel temelleri incelendiğinde, bu hareketin diğer köklü İslâmî cemaatlerle benzer şekilde, Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) fikirlerinden derin biçimde etkilendiği görülmektedir. Nakşibendiyye tarikatına intisap etmiş olması dolayısıyla tasavvufi geleneğin içinde yetişen Şah Veliyyullah, aynı zamanda hadis temelli bir fıkıh sistemi önererek akılcı ve nakilci din anlayışlarını uzlaştıran metodolojik bir yaklaşım geliştirmiştir.³⁰ Nakşibendîlik, Ehl-i sünnet müdafaası noktasında diğer tarikatlar ve alt kollarına nispeten daha belirgin ve sistematik bir çizgiyi temsil etmektedir. Bu durum özellikle şeriata bağlılık, sünneti yaşatma, itidal üzere olma ve bid'atlerden kaçınma gibi temel prensipleri kapsamaktadır. Tarikatın

²⁷ Mustafa Öz, “Ahmed Han, Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/73-75.

²⁸ Azmi Özcan, “Dârülulûm” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/553-555.

²⁹ Abdülhamit Birışık, “Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünyu Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/9 (2004), 10-13.

³⁰ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 86.

pîrleri olarak kabul edilen Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 575/1179 veya 617/1220) ve ardından Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389) ile takipçileri dinin aslî kaynaklarına sıkı bağlılık göstererek Hz. Peygamber'in sünnetini hayatlarının merkezine almışlar ve Ehl-i sünnet ve'l-cemâat çizgisinden ayrılmamışlardır. Bu istikamet üzere, Ehl-i sünnet anlayışına aykırı her türlü teorik ve amelî yaklaşımı kesin bir dille reddetme yolunu benimsemişlerdir.³¹

Şah Veliyyullah, müşid rehberliğindeki manevi irşad sürecini onaylamakla birlikte, bireyin dini sorumluluğunun nihai olarak kendisine ait olduğunu vurgulamış; aşırı mezarlık kültü, kabirlere aşırı tazim ve ölülerden yardım dileme gibi dinen sakıncalı addedilen pratiklerin şirk riski taşıyabileceğine dikkat çekmiştir. Bu yaklaşımıyla o, hem sahih akide ve fıkıh ilkeleri çerçevesinde ılımlı bir tasavvuf anlayışını savunmuş, hem de hadis merkezli ancak mezhebi birikimi göz ardı etmeyen bir fıkıh metodolojisi geliştirmiştir. İşte bu dengeli ve eleştirel perspektif, Diyobendiyye cemaatinin teolojik ve fıkhi yönelimlerinde belirleyici bir esin kaynağı olmuştur.³²

Diyobendiyye mensupları kendilerini Ehl-i sünnet ilkelerine bağlı bir eğitim kurumu olarak tanımlamışlardır.³³ Nitekim medreselerinde, Hanefî fıkının sistematik bir şekilde öğretilmesine büyük önem vermişlerdir. Hindistan'ın çok dinli sosyal yapısında Diyobendiyye âlimleri, İslâm'ın yabancı kültürel unsurlardan arındırılmasını temel bir hedef olarak benimsemişlerdir. Bu bağlamda, Hinduizm'den sızan hurafeler, bid'atler ve itikadî sapmalara karşı kesin bir tavır alınmış; İslâm'ı aslî kaynaklarındaki saflığıyla korumayı idealize etmişlerdir. Diyobendiyye düşüncesinde, modern zamanların değişen dinamiklerine fazla alan tanınmamış, dinin orijinal prensiplerine sıkı sıkıya bağlı bir yaşam modeli savunulmuştur.³⁴

Hint alt kıtasında dinî, siyasî ve entelektüel sahada tezahür eden bu ekol, dinî ilimler, siyaset, eğitim ve basın alanlarında kayda değer katkılar sunmuştur. Diyobend uleması, fikrî anlamda Seyyid Ahmed Han'la derin ihtilaf içinde olmalarına rağmen, bu durumu pratik bir çatışmaya dönüştürmekten kaçınmışlar ve diyalog kanallarını açık tutmuşlardır. Pakistanlı tarihçi Muhammed İkram, bu tutumu ulemanın entelektüel olgunluğuna hamletmiştir. Aynı şekilde, kendilerine yöneltilecek ağır eleştirilere karşılık

³¹ Ali Durmuş, "Kadıızâdelilerin görüşlerinin teşekkülünde Nakşibendiyye'nin izleri", *Turkish Studies - Religion*, 17/2 (2022), 156-158, 161-168. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.61993>.

³² Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 86-89.

³³ Yunus Hatipoğlu, *Sıddik Hasan Han ve Hadis Şerh Metodu*, 41-42.

³⁴ Özcan, "Dârülulûm", 8/553-555.

verirken dahi ilmi üsluplarını korumuşlardır. Kendi metodolojilerini; Kitap, Sünnet, icmâ ve mezhep imamlarının otoritesine dayandırarak tanımlarken, mutlak doğruluk iddiasında bulunmamışlardır. Usûl veya fûrûda hataları ortaya çıktığında, görüşlerini revize etmekten kaçınmamışlardır.³⁵

Ehl-i Hadîs Ekolü

Tarihsel süreçte “Ehl-i Hadîs” kavramı, temel olarak hadis ilmiyle iştigal eden, itikadî ve amelî hayatlarında hadisleri rehber edinen âlimleri nitelemek için kullanılmıştır. Ancak 19. yüzyıl Hindistan’ında bu terim, özelde hadislerin zâhirî manalarına sıkı sıkıya bağlı kalmayı temel prensip edinen belirgin bir fikrî ekolü ifade eder hale gelmiştir.³⁶

Bu ekol, Sıddîk Hasan Han ve Nezîr Hüseyin Dihlevî’nin (ö. 1902) önderliğinde ortaya çıkmıştır.³⁷ Başlangıçta Hanefî mezhebine mensup olan Nezîr Hüseyin, sonraları herhangi bir mezhebî taassuptan uzaklaşarak, doğrudan Kur’an ve hadislerin zâhirî anlamlarını esas alan bir metot benimsemiştir. Bu yaklaşımıyla, Hindistan coğrafyasında “Ehl-i Hadîs” adıyla tanınacak olan ve Selefi eğilimleri öne çıkan dinî hareketin kurucu figürlerinden biri haline gelmiştir.³⁸ Nezîr Hüseyin’in öğrencileri ve Sıddîk Hasan Han’ın kaleme aldığı ya da ilham verdiği eserler sayesinde Ehl-i Hadîs düşüncesi Hindistan alt kıtasında hızla kök salıp yaygınlaşmıştır.³⁹

Bu ekolün en fazla etkilendiği kişiler İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1206/1792) olmuştur. Ekol mensupları, tasavvuf çevrelerinde görülen sapkın inanışları ve dini uygulamalardaki bid’atleri şiddetle reddetmişlerdir.⁴⁰ Özellikle veli kabul edilen kişilerle yapılan tevessül⁴¹ ve vefat etmiş kimselerden yardım dileme gibi uygulamaları şirk kapsamında değerlendirmeleri, kendilerinin Vehhabî olarak

³⁵ Ömer Tay, “Hanefî, Mâturîdî Gelenekten Gelen Diyobend Ekolü’nün Tasavvufa Bakışı”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 2/7 (2021), 1280.

³⁶ M. Nur Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, *EKEV Akademi Dergisi* 62 (2015), 427.

³⁷ Birişik, “Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmi Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”, 7.

³⁸ Mehmet Özşenel, “Nezir Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/73-74.

³⁹ Abdulhamid Birişik, *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 111.

⁴⁰ Mehmet Sait, Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 37.

⁴¹ Cenab-ı Allah’a ulaşmak kastıyla, O’nun seçkin kullarını (evliyâullah) aracı kılmak, “tevessül” terimiyle ifade edilmektedir.

nitelendirilmesine yol açmıştır.⁴² 1886 yılından itibaren “Vahhâbî” kelimesinin yasaklanmasından dolayı kendilerini “Ehl-i Hadîs” olarak tanıtmışlardır.⁴³

Ehl-i Hadîs ekolü, dini hükümlerin temel kaynağı olarak yalnızca sahih hadisleri kabul etmiş ve bu hadislerle amel edilmesini savunmuşlardır. Ayrıca, bu ekole göre icthad yetkinliğine sahip olan her birey, dini konularda icthad yapabilme hakkına sahiptir. Metafizik alana ilişkin olarak ise gayb bilgisinin yalnızca Allah’a mahsus olduğunu ve O’nun sıfatları konusunda herhangi bir te’vil veya teşbih yapılamayacağını kesin bir şekilde ifade etmişlerdir.⁴⁴

Ehl-i Hadîs ekolü, mezhep imamlarının otoritesini mutlak anlamda kabul etmemekte ve onların icthadlarını dinin kesin bir parçası olarak görmemektedir. Bu bağlamda, söz konusu icthadları geçici ve zamanla değişebilir hükümler olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşımları nedeniyle sıklıkla Vehhâbilik’le ithâm edilmişlerse de ekol mensupları bu eleştiriyi reddetmişlerdir. Vehhâbîlerin Hanbelî mezhebine bağlılıklarını ve dolayısıyla taklitçi bir çizgide olduklarını vurgulayarak bu suçlamayı geçersiz kılmaya çalışmışlardır.⁴⁵

Kendilerine özgü yayın organları, camileri ve eğitim kurumları bulunan modern Ehl-i Hadîs hareketi, bir yandan İslâm dışı inanç ve ideolojilere karşı mücadele ederken, diğer yandan hadis eğitiminin yaygınlaştırılmasına özel bir önem vermişlerdir. Ayrıca dinin temel kaynaklarına geri dönüşü teşvik etmişlerdir.⁴⁶

Birelviyye

Hindistan’ın kuzeyinde bulunan Uttar Pradeş eyaletinin Barîlî (Bareilly) şehrinde doğan⁴⁷ Ahmed Rızâ Han Birelvî’nin (ö. 1921) fikrî öncülüğünde kurulmuş olan Birelviyye, ilk dönemlerde Hint alt kıtasıyla sınırlı kalsa da zamanla geniş bir coğrafyada taraftar bulmuştur. Hareket, Pakistan’ın Lahor, Pencap ve Karaçi gibi önemli şehirlerinde eğitim kurumları açmış, dergiler yayımlamış ve belirli dinî-siyasî meseleler etrafında teşkilatlanarak istikrarlı bir şekilde büyümüştür.⁴⁸

⁴² Hatipoğlu, *Sıddîk Hasan Han ve Hadis Şerh Metodu*, 45.

⁴³ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 37.

⁴⁴ Aydın, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/508.

⁴⁵ Hatipoğlu, *Sıddîk Hasan Han ve Hadis Şerh Metodu*, 45.

⁴⁶ Aydın, “Ehl-i Hadîs”, 10/508.

⁴⁷ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 113.

⁴⁸ Gülşen Yağır Ahmetoğlu, “Hint Alt Kıtasında Çağdaş Dinî Bir Hareket Olarak Birelvîlik”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 791.

Bu ekol, Hz. Muhammed'in Allah'ın nurundan yaratılmış bir nur olduğuna, fiziksel gölgesinin bulunmadığına, mutlak irade sahibi olduğuna ve kendisine yönelik çağrılara icabet etme kabiliyetine sahip olduğuna inanmaktadır. Ayrıca, Peygamber'in her yerde hazır ve nazır olduğu kanaatini taşımaktadırlar. Söz konusu inanç sisteminde, bu sıfatların yalnızca peygamberlere mahsus olmayıp evliyaullah için de geçerli olduğu kabul edilmekte ve velilerin kabirlerinden yardım talep etmenin dinen câiz olduğu görüşünü benimsemektedirler.⁴⁹

İngiliz hâkimiyeti döneminde bu dinî hareket, önceliğini Hz. Peygamber sevgisinin yaygınlaştırılmasına vererek vaaz ve irşat faaliyetlerinde sîret konularını merkeze almıştır. Aynı zamanda Kütüb-i Sitte başta olmak üzere temel hadis kaynaklarının metodik şekilde tedrisine özel önem göstermişlerdir.⁵⁰

Ahmed Rızâ Han'ın, Kureyş kabilesine mensubiyetle ilgili hadislerle dayanarak Osmanlı hilafetinin meşruiyetini sorgulayan görüşleri ve İngiliz yönetimine karşı takındığı pasif tutum, kendisinin İngiliz yanlısı olduğu yönünde eleştirilere yol açmıştır. Ancak Birelviyye mensupları, bu tutumun stratejik bir siyasi pozisyon olduğunu ve Ahmed Rıza Han'ın gerçekte İngiliz karşıtı bir duruşa sahip bulunduğunu iddia etmektedirler.⁵¹

Hindistan'da Dinî Yapı

İbnu'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) düşüncelerinin, 1201-1300/13. yüzyılda Hindistan kıtasında hayat bulmasıyla birlikte Hindistan'daki dini yaşam bir dalgalanma içerisine girmiştir. O zamana kadar İslâm'ı yeni benimsemiş olan halk arasında yeni ve farklı bir düşünce ortaya koymaktansa mevcut düşüncenin sürdürülmesi esas alınmıştır. Fîrûz Şah Tuğluk (ö. 790/1388) zamanında *Fusûsü'l-Hikem*⁵² sıkça başvurulmuş bir kaynaktı ve yaygın bir şekilde okutulmaktaydı. İbnu'l-Arabî'nin fikirleriyle Upanişadlar arasındaki benzerlikler olması, Müslümanlar ile Hinduların düşünceleri arasında bir yakınlaşmaya zemin hazırlamıştır. Çirâğ-ı Dehlî'nin⁵³ (ö. 757/1356) sohbetlerinde, Mevlânâ'nın (ö.

⁴⁹ Urgancı, *Muhammed İdris el-Kandehlevî ve Hadis şerh Metodu*, 19-20.

⁵⁰ Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 116-117.

⁵¹ Abdulhamit Birişik, "Rıza Han Birelvi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/61-64.

⁵² İbnu'l-Arabî'nin bütün düşüncelerinin muhtasarı sayılan temel eseridir.

⁵³ Hindistan'ın önde gelen Çiştî sûfilerinden olan bu zat, Nizâmettin Evliyâ'nın vefatının (ö. 725/1325) ardından onun kurmuş olduğu hankahın şeyhliğini üstlenmiş ve Delhi'deki Çiştî mürüdderi kendi etrafında toplamıştır. Bu sebeple kendisine "Çirâğ-ı Dehlî" ünvanı verilmiştir. Hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamid Algar, "Çirâğ-ı Dehlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/303.

672/1273) Mesnevî'sinin okunması ayrıca tasavvufî şiirlerin bu meclislerde zikredilmesi, tasavvufun Hindistan'da yayılmasında önemli bir etken olmuştur.⁵⁴

Takiyyuddîn İbn-i Teymiyye'nin⁵⁵ fikirleri Hindistan'da öğrencisi olan Abdülazîz Erdebilî aracılığıyla Hindistan'a ulaşmıştır. Bu üç durum Hindistan'da oldukça yaygın olan vahdet-i vücût⁵⁶ anlayışı ile İbn-i Teymiyye'nin düşünceleri arasında bir çatışmaya sebep olmuştur.⁵⁷

Dönemin sultanı Muhammed b. Tuğluk, İbn-i Teymiyye'nin düşüncelerinden etkilenmiş onun da desteğini alarak o döneme kadar kabul gören vahdet-i vücûtçu ve bazı tasavvufî fikirlere karşı bir mücadeleye girişmiştir. Bu girişimler, Hindistan'daki fıkıh literatürü temel alındığında, vahdeti vücût görüşünü benimseyen kişilere karşı kaleme alındığı söylenebilir. Bu iki düşüncenin bir sentezini yapmaya çalışan o dönemin ünlü Sufilerinden Çırağ-ı Dehlî hem şeriata sınıksız bağlılığı savunmuş hem de vahdeti vücudu tavsiye etmiştir.⁵⁸

Hindistan'da 15. ve 16. yüzyılları arasında ortaya çıkan çoğu felsefe ve mezhep vahdet-i vücûtçu esaslara dayanmıştır. Revşeniyye ve Şüttariye Tarikatı gibi bazı hareketler dinin zâhirî yönünden ziyade bâtinî yönünü merkeze almıştır. Gavsîyye tarikatının kurucu ismi Şeyh Muhammed Gavs (ö. 970/1563) hem Hindu felsefesini hem de yoga prensiplerini sufi gelenek içerisine yerleştirmeye ve ona uyarlamaya çalışmıştır. Bütün ülkeyi temsil edecek bir dinî kimlik inşa etmek isteyen Ekber Şah (ö. 1014/1605), bu düşünceleri geliştirmek adına geniş ölçüde vahdet-i vücût düşüncesinden ilham almıştır. Ancak onun tüm dinleri birleştirme çabası, ciddi tepkilerle karşılaşmasına sebep olmuştur. Tüm bu tepkiler bir yandan Abdülhak ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) gibi âlimlerin hadis ve fıkıh eserleriyle bir yandan da İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) Nakşibendiye hareketinden esinlenerek ortaya konmuştur. İmâm-ı Rabbânî vahdet-i vücût düşüncesini, henüz olgunlaşmayan bir tasavvufî tecrübe olarak değerlendirmiştir.⁵⁹

⁵⁴ Kihaliq Ahmad Nizamî vd., "Hindistan", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/85-92.

⁵⁵ İbn Teymiyye, eleştiri ve görüşleriyle İslâm düşüncesinin gelişmesine etki eden Selefi âlimlerinden biridir. Daha fazla bilgi için bkz. Ferhat Koca vd., "İbn Teymiyye, Takıyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/391-405.

⁵⁶ Vahdet-i Vücud, tasavvuf düşüncesinde "varlığın birliği" ve "varlıkta birlik" anlamına gelen temel bir kavramdır. Geniş bilgi için bkz. Ekrem Demirli, "Vahdeti Vücud" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/431-435.

⁵⁷ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddik Hasan Han*, 47.

⁵⁸ Nizamî vd., "Hindistan", 18/86.

⁵⁹ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddik Hasan Han*, 47-48.

İmâm-ı Rabbânî, Ekber Şah'ın tavrına karşın, çoğu âlimi yanına alarak Babür sarayındaki atmosferi değiştirmeye çalışmıştır. Şah Cihan (ö. 1076/1658) ve oğlu Evrengzîb (ö. 1118/1707), İmâm-ı Rabbânî'nin görüşlerini tamamen benimsemiştir. İmâm-ı Rabbânî ekolünü benimseyen Şah Veliyyullah Dihlevî, İmâm-ı Rabbânî'nin vahdet-i şühûd ile vahdet-i vücûd düşüncesi arasında önemli bir farkın olmadığını dile getirmiştir. Hindistan ulemâsı, 18. yüzyıla gelindiğinde farklı bu iki görüşü uzlaştırmaya çalışmışlardır.⁶⁰

Hint Müslüman düşünce hayatını derinden etkileyen Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) dinî birçok akıma ilham kaynağı olmayı başarmıştır. Diyobendiyye hareketi, klâsik İslâm geleneğine odaklanan çalışmalarıyla tanınırken, Seyyid Ahmed Han'ın "Aligarh" hareketi ile batılı anlamda modernizasyonu destekleyen bir yaklaşımı benimsemiştir. Her iki hareket de ondan esinlenmiş ve ona destek vermişler.⁶¹ Mezhepçilik anlayışlarına karşı çıkan Şah Veliyyullah Dihlevî, karşılaştığı sorunları dört mezhebin değerlendirmeleriyle çözmeye çalışmıştır. Onun bu yaklaşımı, Hindistan'da iz bırakmakla kalmamış İslâm dünyasında da oldukça büyük etkileri olmuştur.⁶²

İslâm düşüncesi üzerinde etkili olan Hindistan'daki diğer önemli bir hareket ise Vehhabîlik olmuştur. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Vehhabîlik hareketi, Seyyid Ahmed'in çalışmalarıyla Hindistan'da etkili olmuştur. Zira onun çalışmalarında Vehhabîliğin izlerine rastlamak mümkündür.⁶³

19. yüzyılda İslâm dünyası üzerinde etkisini hissettiren batı düşüncesi Hint Müslümanlarını oldukça etkilemişler. Şah Veliyyullah Dihlevî'nin büyük oğlu Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) İngilizleri övmüş ve dillerinin öğrenilmesine oldukça sıcak bakmıştır. İngiliz yönetimlerini benimsemekle birlikte onların dilini öğrenme hususunda Hindistan'da farklı iki akım ortaya çıkmıştır. Birincisi Seyyid Ahmed Han'ın öncülük ettiği Aligarh hareketi ikincisi ise Muhammed Kâsım Nânûtevî'nin önderliğindeki Diyobendîyye hareketi olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde Hindistan'da yoğun bir şekilde görülen misyonerlik çalışmalarına karşı Seyyid Ahmed Han ve Rahmetullah el-Hindî'nin (ö. 1308/1891) çabaları etkili olmuştur. 19. yüzyıl İslâm düşüncesinde Hindistan'da ıslah düşüncesi benimsenmiştir.⁶⁴

⁶⁰ Nızamî vd., "Hindistan", 18/87.

⁶¹ Halit Eren, "Aligarh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/460.

⁶² Eyibil, *Siddik Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, 9.

⁶³ Eyibil, *Siddik Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, 9.

⁶⁴ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Siddik Hasan Han*, 48-49.

Şâh Kelîmullah Cihânâbâdî (ö. 1142/1729) ve Şah Veliyyullah Dihlevî sözü edilen asrın öne çıkan iki önemli şahsiyetleridir. Şah Veliyyullah dini ilimlerinin yeniden hayat bulmasına büyük bir ivme kazandırmış. Bu durum yeni bir kelâm anlayışının temellerinin atılmasına ön ayak olmuştur. Zira çalışmalarıyla hem fıkıhçılar hem de tasavvufçular arasındaki uçurumu aşmaya çalışmış. Şâh Veliyyullah'ın ders vermiş olduğu Rahîmiyye medreseleri bu ıslah hareketlerinde merkezi bir rol almıştır. Nitekim Hindistan'ın birçok bölgesinde bu medreselere öğrenciler akın etmişlerdir.⁶⁵

18. yüzyıldan itibaren kurulan eğitim kurumlarının çoğunda Şah Veliyyullah Dihlevî ve ailesinin önemli katkıları görülmektedir. Bu nedenle, dönemin dinî düşüncesi üzerinde Dihlevî ekolünün derin bir etkisi olmuştur. 19. yüzyılda Hindistan'daki İslâm düşüncesinde yeni arayışlar da söz konusu olmuştur. İslâm topraklarına Batı kültürünün girmesiyle ortaya çıkan sorunlara çözüm bulma gayretlerinin üç şekilde ortaya çıktığı görülmektedir: (i) Dini düşüncenin geleneksel çizgide yeniden sürdürülmesi, (ii) Yeni oluşan şartlara uygun şekilde bir Kelâm ilmi geliştirip Batı'nın iyi görülen yanlarının kabul edilmesi, (iii) Mevcut olan bu iki yolu birleştirip orta bir yolun bulunması.⁶⁶

Diyobendîyye ve Vehhâbî hareketi birinci anlayışı benimserken Seyyid Ahmed Han'ın Aligarh hareketi ikinci anlayışı benimsemiştir. Bu iki görüşün ortasında bulunan Nedvetü'l-ulemâ⁶⁷ hareketinin öncü ismi olan Şiblî Nu'mânî (ö. 1914) Aligarh hareketinin kurucularından biridir. Sonraki dönemlerde modernizmi savunmaktan vazgeçen ve orta bir yol izleyen bir yaklaşım benimsemiştir.⁶⁸

Sıddîk Hasan Han'ın yetiştiği dönem itibarıyla incelendiğinde, zaten kozmopolit bir yapıya sahip olan bölgenin aynı zamanda yoğun dış etkilere maruz kaldığı görülmektedir. Bu tarihî arka planda, dönemin belirleyici dinî yaklaşımı, İslâm'ın sahih anlayışını yeniden tespit etme ve bu doğrultuda yeni bir hareket tarzı geliştirme çabası olarak öne çıkmaktadır. Sıddîk Hasan Han, sahih din anlayışını tespit etme ve buna dayalı yeni bir hareket tarzı oluşturma çabaları sürecinde, zamanla aşırılık olarak değerlendirilebilecek bir çizgiye yönelmiş ve bu durum çeşitli eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur.⁶⁹

⁶⁵ Eyibil, *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, 10.

⁶⁶ Nizamî vd., "Hindistan", 18/88-89.

⁶⁷ Hindistan'da 1894 yılında kurulan ulemâ (âlimler) cemiyeti. Geniş bilgi için bkz. Azmi Özcan, "Nedvetü'l-Ulemâ", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/514-515.; Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 149-156.

⁶⁸ Eyibil, *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, 10.

⁶⁹ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 49.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN HAYATI, ESERLERİ, GÖRÜŞLERİ VE HABİETÜ'L-EKVÂN'I

1.1. Sıddîk Hasan Han'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1.1. Hayatı

Sıddîk Hasan Han'ın tam ismi Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han b. Hasan b. Âlî b.Lutfullah el-Hüseynî el-Buhârî el-Kannevcî'dir.⁷⁰ 9 Cemâziyelevvel 1248'de (14 Ekim 1832), Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı olan Bans Bireli'de dünyaya gelmiştir. Hüseyinî ve Buhârî nisbeleriyle ve Seyyid lakabıyla da anılmıştır. Ayrıca Kannevcî lakabını kullanmalarının sebebi, Uttar Pradeş eyaletine bağlı Kannevc'de (Kannûc, Kannauj, Kınnevc) yetişip büyüdüğü büyümesidir. Babası bir ilim insanı ve yaklaşık yirmiye yakın da kitap yazmıştır. Annesi Necbünnisâ Begüm, Müftü Muhammed İvaz'ın kızıdır. Nesebi babasının soyundan Hz. Hüseyin'e (ö. 61/680) annesinin soyundan da Hz. Osman'a (ö. 35/656) dayandığı belirtilir. Kaynaklara göre, Sıddîk Hasan Han'ın dedesi ve büyük dedelerinin Şîî inancına sahip olduğu ve Buhara'dan Mültan'a göç ettikleri kaydedilmiştir.⁷¹

Beş yaşında babasını kaybeden Sıddîk Hasan Han, geçim sıkıntıları sebebiyle ailesiyle birlikte Hindistan'ın Bhopal şehrine yerleşmiştir. Söz konusu şehirde devletin farklı kademelerinde görev yapmış, aynı dönemde Bhopal Eyaleti Birinci Veziri Cemalüddin Han'ın dul kızı Zekiyye Begüm ile evlenerek bu evlilikten iki çocuğu olmuştur.⁷²

Eşi Zekiyye Begüm'ün vefatının ardından Sıddîk Hasan Han, aynı yıl hac farızasını edâ etmek üzere Hicaz'a gitmiş ve burada sekiz ay ikamet etmiştir. Hicaz dönüşünde önce Bhopal Eğitim Bakanlığı, ardından Dîvân-ı İnşâ Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir.⁷³

⁷⁰ Müellif “*el-Hutta fî Zikri's-Sihahi's-Sitte*” adlı eserinde “Kannevc'in” aslının “Sinnevr” şeklinde olduğunu (“kaf” kesreli, “nun” fethalı ve şeddeli ve “vav” sakin halde) lakin Mahmud ibn Sebuktekin'in “kaf” harfinin harekesinin fetha olduğunu belirtmiştir. Bkz. Yunus Hatipoğlu “Sıddîk Hasan Han ve Hadis Şerh Metodu”, 52.

⁷¹ Abdulhamid Birişik; Cüneyt Eren vd., “Sıddîk Hasan Han”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/92-95.

⁷² Birişik - Eren vd., “Sıddîk Hasan Han”, 37/92.

⁷³ Cüneyt Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'an Tefsiri*, 70-72.

Sıddık Hasan Han, ikinci evliliğini Şah Cihan Begüm’le (ö. 1838/1901) yapmıştır. Şah Cihân Begüm’ün annesi, İskender Cihân’ın, 1868 yılında vefat etmesiyle birlikte, Şâh Cihân Begüm annesinin yerine, Bhopal Sultanlığı’nın nevvâbı ilan edilmiştir.⁷⁴ Şah Cihan Begüm’ün saltanatının üçüncü yılında eşinin vefatı üzerine, kendisine yeni bir eş arayışına girmiş ve nihayetinde Sıddık Hasan Han’la 1871 yılında evlenmiş. Bu evlilik neticesinde Sıddık Hasan Han, “Bhopal Emîri” unvanını almıştır. Şâh Cihân Begüm Sıddık Hasan Han’a, mutemetlik göreviyle birlikte haraç topraklarının bir kısmını vermiştir. İngiliz hükümeti, ona değer verip yeteneklerini takdir ederek onu önemli görevlere getirmiştir.⁷⁵

Sıddık Hasan Han, küçük bir emirliğin yöneticisi olmasına rağmen dış politikaya büyük önem vermiş, özellikle Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmuştur. *Fethu’l-Beyân* adlı tefsirini Sultan II. Abdülhamid Han’a (ö. 1842/1918) hediye etmiş, ayrıca Osmanlı Türklerine duyduğu derin sevgiyi ve Osmanlı Hilâfeti’ne bağlılığını ifade eden *el-İbretü Mimmâ Câe fi’l-Gazvi ve’s-Saâdeti ve’l-Hicra* adlı bir eser kaleme almıştır. Osmanlı Devleti’nin Sultan Abdülaziz (ö. 1861/1876) ve II. Abdülhamid dönemlerinde içinde bulunduğu zorlu şartlar, özellikle Rus tehdidi nedeniyle saltanatın tehlikeye girdiği bir süreçte, Bhopal Eyalet Reisi sıfatıyla Osmanlı’ya yardım toplamıştır.⁷⁶

Sıddık Hasan Han, Bhopal’de on beş yıl boyunca başarıyla yöneticilik yaptıktan sonra, 1885 yılında kendisine yapılan bazı suçlamalardan dolayı görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. İdari görevini bıraktıktan sonra kendisini tamamen ilmî çalışmalara adayan Sıddık Hasan Han, 59 yaşında, 29 Cemâziyelâhir 1307 (20 Şubat 1890) tarihinde Bhopal’de vefat etmiş ve buradaki aile mezarlığına defnedilmiştir.⁷⁷

Bu şekilde, siyasi hayatının ardından ilimle meşgul olarak geçirdiği son yılların akabinde vefat etmiş, geride önemli eserler ve Osmanlı’ya olan derin bağlılığıyla hatırlanan bir miras bırakmıştır.

⁷⁴ Azmi Özcan, “Şâhcehân Begüm”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 38/252-253.

⁷⁵ Tayfur, *Sıddık Hasan Hân ve Tefsiri Fethu’l-Beyân*, 9.

⁷⁶ Cüneyt Eren - Nurullah Yılmaz, “Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddık Hasan Han’ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 19 (2002), 237; Birişik - Eren vd., “Sıddık Hasan Han”, 37/93.

⁷⁷ Halil Ocak, “19. Yüzyıl Hindistan’ırsalda Selefî Düşüncenin İktidar Tecrübesi: Sıddık Hasan Han Özelinde Bir Tahlil”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/2 (2022), 797-819.

1.1.2. Eğitimi ve İlmî Durumu

Sıddîk Hasan Han, köklü bir ilim geleneğine sahip bir ailede doğduğu için temel eğitimini ağabeyi Seyyid Ahmed Hasan Arşî'den almıştır. Annesinin eğitime verdiği önem sayesinde öğrenimini tamamlayabilmiştir.⁷⁸ Sıddîk Hasan Han, Kur'ân-ı Kerîm'i yerleşik olduğu şehrin hocalarından öğrenirken, diğer ilimleri ise çevre şehirlerdeki âlimlerden aldığı derslerle tamamlamıştır. Seyyid Ahmed Hasan'dan pek çok ilim öğrenme fırsatı bulmuş, onun yanında Farsça, nahiv, sarf, mantık, belâgat ilimlerini öğrenmiş ve Kur'ân-ı Kerîm'in bazı cüzlerini okumuştur. Daha sonra Ferhâbâd'da Şeyh Muhammed Hüseyin eş-Şâhcânfü'rî'den eğitim almıştır. Bazı âlimlerden ise *Reddû'l-Muhtar*, *Şerhu's-Şemsiyye* ve *Miškâtü'l-Mesâbîh* adlı kitapları okumuştur. Sıddîk Hasan Han, Ferhâbâd'dan sonra Kanbûr'a geçerek burada Muhammed Murâd el-Buhârî ve Muhammed Muhibbullâh Bânî'den dersler almıştır.⁷⁹

Sıddîk Hasan Han, 1853'de Kanbûr'dan ayrılarak Hindistan'ın başkenti olan Delhi'ye yerleşmiştir. Bu şehirde pek çok âlimden naklî, aklî ve edebî ilimler tahsil etmiştir Özellikle Hindistan'ın müftüsü olan Şeyh Muhammed Sadruddîn Hân'ın rahle-i tedrisinde bulunmuştur.⁸⁰

Sıddîk Hasan Han, 1857 bağımsızlık savaşı sırasında görevinden alınmış olsa da 1860 yılında görevine geri dönme fırsatı bulmuştur. 1868-69 yılında sekiz ay boyunca Yemen ve Hicaz'da kalarak, Hint âlimlerinden ve diğer ulemâdan dersler almış, tefsir ve hadis ilimleri konularında icazetler almıştır. Şah Abdülazîz ed-Dihlevî'nin torunu Muhammed Ya'kûb ed-Dihlevî, Hudeyde Müftüsü Şeyh Hüseyin (Hasan) b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) öğrencisi Abdülhak b. Fazlullah Benâresî ders aldığı hocalarından bazılarıdır. Sıddîk Hasan Han'ın Şevkânî merkezli bir yol oluşturmada bu dönemin çok önemli etkileri olmuştur. Çeşitli zamanlar da icâzet aldığı veya istifade ettiği diğer hocalarından bazıları da Molla M. Murâd Buhârî, Mevlevî Muhammed Hüseyin Şahcihanpûrî, Mevlevî M. Muhibbullah Pânîpetî, Hakîm Asgar Hüseyin olmuştur.⁸¹

Sıddîk Hasan Han, Şah Veliyyullah Dihlevî'in düşüncelerinden hareketle Kur'an ve Sünnet merkezli bir anlayış benimseyerek Müslümanların karşılaştığı problemlere

⁷⁸ Birişik - Eren vd., "Sıddîk Hasan Han", 37/92.

⁷⁹ Sabğatullah Tayfur, *Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri Fethu'l-Beyân* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 8.

⁸⁰ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 54-55.

⁸¹ Birişik - Eren vd., "Sıddîk Hasan Han", 37/92-95.

çözüm üretmeyi hedeflemiştir. Ancak zamanla mezhepçi bir tutum sergileyerek fıkıh ekollerine ve tasavvufa karşı sert bir muhalefet yürütmüştür. Bhopal emîresiyle evliliği sayesinde elde ettiği maddi ve siyasi imkânları, şehri bir ilim merkezi haline getirmek için kullanmıştır. Bu bağlamda matbaalar kurarak çeşitli disiplinlerde eserler neşretmiş ve kitapların ücretsiz dağıtımını teşvik etmiştir. Çok sayıda medrese inşa ettirmiş, özellikle farklı bölgelerden gelen öğrencilerin eğitimine imkân sağlayacak düzenlemeler yapmıştır. Bunun yanında, şehirde İslâmî prensiplere aykırı olduğu düşünülen Hindu kökenli ritüel ve uygulamaları yasaklamıştır. Aynı zamanda verimli bir müellif olan Sıddîk Hasan Han, İslâmî ilimlerin farklı alanlarında kaleme aldığı yüzlerce eserle Ehl-i Hadîs ekolünün yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.⁸² Modern dönem İslâm âlimleri arasında en üretken müelliflerden biri olan Sıddîk Hasan Han, Arapça eserleri, Hindistan coğrafyasında Arapça kaleme alan müellifler arasında müstesna bir konuma sahiptir.⁸³

Müellif, çağdaşı olan İslâm âlimleri nezdinde büyük bir itibar kazanmış ve kendisine yönelik övgü dolu ifadeler kullanılmıştır. Hindistan'ın önde gelen âlimlerinden ve tarihçilerinden Seyyid Abdülhay el-Hasenî (ö. 1299/1882), Sıddîk Hasan Han'ı "asrın allâmesi, Kur'an ve hadisin mütercimi, Arap ilimlerinin canlandırıcısı ve Hint alt kıtasının parlayan dolunayı"⁸⁴ şeklinde tavsif ederek onun ilmî konumunu vurgulamıştır. Aynı şekilde, Sıddîk Hasan Han'ın talebelerinden Hayreddin Numân b. Mahmûd b. Âlûsî (ö. 1317/1899), hocasının tefsir, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve felsefe gibi çeşitli disiplinlerde otorite olduğunu, hatta muhaliflerinin dahi onun ilmî üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir.⁸⁵

Dönemin bir diğer önemli âlimi Şeyh Abdürrezzâk el-Beytâr (ö. 1335/1917) ise Sıddîk Hasan Han'ı, Hind ulemasının önderi olarak nitelendirmiş; onun, unutulmaya yüz tutmuş Sünnet'i ihya etme ve ilmin yaygınlaşması için büyük çaba sarf etme konusundaki rolünü özellikle vurgulamıştır.⁸⁶

⁸² Birişik - Eren vd., "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

⁸³ Eyibil, *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, 13.

⁸⁴ Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî el-Hasenî, *el-İ'lam bi men fi Tarihi'l-Hind mine'l-A'lam: Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetü'l-Mesâmi ve'n-Nevâzır* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1420/1999), 1/1246-1247.

⁸⁵ Hayruddîn Nu'mân b. Mahmûd b. Âlûsî, *Cilâlü'l-Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmdeyn*, (Medine: Matbaatü'l-Medenî, 1981), 30.

⁸⁶ Abdürrezzâk Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi Karni's-Sâlise Aşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr (Beyrût: Dâru Sâdır, 1413/1993), 2/745.

Sıddık Hasan Han hakkında her ne kadar övgüler yapılmışsa da eleştirenler, reddiye yazanlarda söz konusu olmuştur. Bazı İslâm âlimleri, müsteşrikler, Sıddık Hasan Han'ın üstlendiği resmî görevinin yoğunluğu nedeniyle bu kadar eseri telif edemeyeceğini sert bir dille ifade etmişlerdir. Onu bu konularda en çok eleştiren kişilerden biri, hadis ilminde öne çıkan ve çağdaşı olan Hindistanlı âlim Abdülhayy el-Leknevî (ö. 1304/1886) olmuştur. Zira iddiasına göre Sıddık Hasan Han, eserleri eleştirel bir süzgeçten geçirmeden ve doğruluklarını teyit etmeden olduğu gibi aktarmak suretiyle intihal yapmıştır. Telif ettiği eserlerinin büyük bir kısmında hiçbir kaynak göstermediği ve bu bilgilerin kendisine aitmiş hissiyatını vermiştir.⁸⁷

Leknevî, Sıddık Hasan Han'ın bilimsel kişiliğini eleştirme, eserlerinde bulunan hata ve çelişkileri ortaya çıkarma amacıyla birkaç tane eser telif etmiştir. O, eserlerinde Sıddık Hasan Han'ın, bazı tartışmalı görüşlerini, bazı noktalarda ittifak edilen görüşler olarak sunmaya çalışırken, diğer yerlerde Şîa'nın görüşlerini benimsediğini göstermeye çalışmıştır. Ayrıca İslâm âlimlerinin birçok konuda ittifak ettiği noktalarda onun muhalif görüşlerini de açıklamıştır.⁸⁸

Hatipoğlu, eserinde, Leknevî'nin Sıddık Hasan Han'a yönelik eleştirileri şu şekilde özetlenmektedir:

- “ı) Sıddık Hasan Han eserlerinde zikrettiği bazı şahısların isimlerini ve vefat tarihlerini yanlış kaydetmesi,
- ıı) Sıddık Hasan Han'ın, İmam Süyûtî'yi (ö. 911/1505) İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) öğrencisi olarak zikretmesi, tarihsel kronoloji açısından yanlış bir tespit olarak değerlendirilmiştir.
- ııı) Bilerek namazı terk eden kimsenin, bu namazı kaza etmesinin vâcib olmadığını savunması,
- ıv) Sıddık Hasan Han'ın, Resûlullah'ın kabrini ziyaret etmeye dair rivayetlerin tamamını asılsız addederek reddetmesi,
- v) ölümlerden yardım istemeyi haram ve küfür olarak nitelendirmesine rağmen, kendisinin Şevkânî'den medet umduğu bir şiirinin bulunması,
- vı) Ebû Hanîfe'nin Arapçayı iyi bilmediğini ve sahâbeden hiç kimseyi görmediğini iddia etmesi,

⁸⁷ Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayyî'l-Vâki' fî Şifâi'l-Ayy*, (Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân, 1999), 3, 10.

⁸⁸ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, 4, 6, 9, 10.

vii) Sıddîk Hasan Han'ın, taklidi şiddetle reddetmesine rağmen, çoğu yerde İbn Teymiyye, öğrencileri ve Şevkânî'yi eleştirel bir süzgeçten geçirmeden taklit etmesi ve hatalı da olsa onların görüşlerini diğer âlimlerin yaklaşımlarına tercih etmesi."⁸⁹

Batılı bazı müsteşrikler Leknevi'ye kıyasla Sıddîk Hasan Han'ı tenkit etme noktasında daha katı bir üslûp kullanmışlardır. Cornelius Van Dyck (ö. 1313/1985), Sıddîk Hasan Han'ın bulunduğu konuma dayanarak resmi ve gayri-resmi tüm yetki ve imkânlarını kullanarak etrafında bulunan âlimlere kitap yazdırmak için zorlama yaptığını, varlığı çok az bilinen yazma eserleri bastırarak kendisine mal ettiğini öne sürmüştür.⁹⁰ Bu konuda Louis Sheikho'da (ö. 1346/1927) Van Dyck gibi düşünmektedir. Ona göre Sıddîk Hasan Han'ın bu kadar çok eseri tek başına üretmesi imkânsızdır. Onun bu eserlerdeki tek rolü aktardığı bu bilgileri belirli bir kriterle sıralamak ve bazı düzeltmeler yapmaktır.⁹¹

Abdülhay el-Kettânî (ö. 1304/1887) Sıddîk Hasan Han'a yapılan bu iddialara cevaben, söz konusu ithâmların müellifin muhalifleri tarafından ortaya atılmış asılsız iftiralar olduğunu vurgulamıştır. Kettânî'ye göre, tüm eserlerde görülen üslup birliği, bunların Sıddîk Hasan Han'a ait olduğunun en önemli delilini teşkil etmektedir.⁹²

Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde doktora tezi üzerinde çalışan Ahter Cemâl'in ifade ettiğine göre Sheikho ve Van Dyck adlı müsteşriklerin asıl amaçları, Sıddîk Hasan Han'ın kitaplarının değerini düşürmek ve onu kötülemektir. Birçok kişi bu iddialara kulak asmadığı için yapılan asılsız iddialar Sıddîk Hasan Han'ı daha da yüceltmış ve kitaplarının değerini artırmıştır.⁹³ Sıddîk Hasan Han'a yöneltilen eleştirilere rağmen Van Dyck, onun *Fethu'l-Beyân* adında olağanüstü bir tefsire sahip olduğunu belirtmektedir.⁹⁴

Kuala Lumpur'da bulunan, Uluslararası İslâm Üniversitesi öğretim görevlisi Seyyid Abdülmâcid el-Gûrî'de bazı kimselerin Sıddîk Hasan Han'ın eserlerinin değerli bir şey içermediği orijinal ve yeni olmadığını ve daha önceki müelliflerin eserlerinden derlenerek telif edildiği iddialarına cevap olarak şunları dile getirmektedir:

⁸⁹ Hatipoğlu, *Sıddîk Hasan Han ve Hadis Şerh Metodu*, 59-60.

⁹⁰ Cornelius Van Dyck, *İktifâü'l-Kanû' bimâ Hüve Matbû'*, (Beyrût: Dâru Sâdır, 1896), 497.

⁹¹ Louis Sheikho, *Târihü'l-Âdâbi'l-Arabiyye*, (Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1991), 235.

⁹² Muhammed Abdülhayy el-Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris* I-III, thk. İhsan Abbas, (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1402/1982), 2/1057.

⁹³ Ahter Cemâl Muhammed Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan Ârâühü'l-İ'tikâdiyye ve Mevkifuhû min Akîdeti's-Selef*, (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1988), 1/19-20.

⁹⁴ Van Dyck, *İktifâü'l-Kanû'*, 497.

“Sıddîk Hasan Han, eserlerini gerçekleştirirken nakiller ve kaynaklardan yararlanmış olsa da bu işlemi sistemli bir şekilde yapmıştır. Naklettiklerini, gereksiz olan bilgilerden arındırarak ve gerekli gördüğü yerlerde eklemeler yaparak eserlerini nakletmiştir. Benzer olan konuları yan yana getirerek bölümler halinde düzenli bir şekilde sunarak eserlerini oluşturmuştur. Suyûfî’nin de uyguladığı bu yöntem, genel kanının aksine kolay bir iş değildir. Bu yöntem, müellifin ilimlerde önceki eserlere hâkimiyetinin ve uzmanlığının olduğunu göstermektedir. Özellikle matbaanın olmadığı bazı yerlerde, benzer bir konuyu bir araya getirerek bölümler halinde sunmak, insanlara büyük fayda sağlamaktadır. Bu sayede insanlar gereksiz bilgilere boğulmadan amaçlarına daha kolay ulaşabilmekte ve daha etkili bir şekilde bilgiye erişebilmektedirler. Son zamanlarda, bahsi geçen yöntemlerle hazırlanan eserlerde, düzenlemeleri yapan kişilere atıfta bulunmaktadır. Bu durum, âlimler tarafından meşru kabul edilmektedir.”⁹⁵

Abdûlmâcid el-Gûrî, Louis Sheikho ve Cornelius Van Dyck’in Sıddîk Hasan Han’a yönelik iddialarında şunları ifade etmektedir: “Bu iki müsteşrike göre Sıddîk Hasan Han’ın resmî işlerle gece gündüz meşgul olmasına rağmen bu kadar çok eser yazması mümkün değildir. Bu nedenle onu hırsızlık ve intihalle suçlamışlardır. Bu müsteşriklerin iddiaları tamamen asılsızdır. Onların amacı Sıddîk Hasan Han’ın Batı sömürgeciliğine karşı duruşunu karalamak ve Hindistan’daki İngiliz sömürge yönetiminden siyasi çıkar sağlamaktır. İddia ettikleri gibi Sıddîk Hasan Han cahil biri de değildir. Zira o, ilimle hemhal olmuş bir ailenin çocuğudur. Kendisi gerçekten büyük bir âlimdir ve bu gerçek, doğruluğu kanıtlanmamış iddialarla gölgelenemez. Şayet Sıddîk Hasan Han’ın eserlerini intihal yoluyla telif ettiği iddiası doğru olsaydı, hiç şüphe yok ki çevresindeki âlimler bunu durumu duyar tepkisiz kalmazlardı. Tam tersine, bugüne kadar hiç kimsenin Sıddîk Hasan Han’ın eserinin çalıntı veya intihal olduğunu ifade etmediği bilinmektedir. Hem yakın çevresindeki âlimler hem de düşmanları, hiçbir zaman böyle bir suçlamada bulunmamışlardır.”⁹⁶

Sıddîk Hasan Han’ın döneminde yaşayan bazı âlimler de benzer şekilde çok sayıda eser üretmişlerdir. Örneğin Leknevî, sadece otuz dokuz yıl süren yaşamı boyunca yüzden fazla eser yazmıştır. Şeyh Ali Muhammed et-Tehânevî (ö. 1362/1943) ise değişik ebatlarda yaklaşık bin kitap yazmıştır.⁹⁷

⁹⁵ Seyyid Abdûlmâcid el-Gûrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân”, *Hadis International Reviewed Academic Journal*, 2/182-189.

⁹⁶ Gûrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân”, *Hadis International Reviewed Academic Journal*, 2/182-189.

⁹⁷ Gûrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân”, *Hadis International Reviewed Academic Journal*, 2/182-189.

Sıddîk Hasan Han'a yapılan bu eleştiriler ulaştığında o da bu konuyla ilgili yanıtlar içeren reddiyeler yazarak itirazlara cevap vermiştir. Sıddîk Hasan Han ile Leknevî birbirlerine karşılıklı olarak bu ihtilaflara dair birkaç reddiye yazmışlardır. Başlangıçta, Sıddîk Hasan Han yahut öğrencilerinden birisi *Şifâü'l-Âyy ammâ Evradehü's-Şeyh Abdülhayy* isimli reddiye yazmıştır. Leknevî ise buna karşılık olarak *İbrâzü'l-ğayyi'l-vâkı' fî şifâi'l-ayy* isimli eseri yazmıştır. Sonrasında Sıddîk Hasan Han, bu reddiye karşılık olarak *Tebisiretü'n Nâkid bi Raddi Keydi'l-Hâsid* isimli bir reddiye kaleme almış; Leknevî'de cevap olarak, *Tezkiratü'r-râsid bi Raddi Tebisiretü'n-Nâkid* adındaki reddiye yazmıştır. Leknevî, yazdığı bu reddiyeler ve cevaplarında hatayı düzeltme yolunu tercih ederek muhatabını incitmeden ilerlemeyi seçmiştir. Ancak Sıddîk Hasan Han'ın reddiyelerine verdiği isimlerde taassup ve çatışma göze çarpmaktadır.⁹⁸

Sıddîk Hasan Han'a yöneltilen bu türden ciddi ithâmlar hâkim olsa da müellifin bu konuda eleştiriye açık bazı metodolojik zafiyetlerinin bulunduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle eserlerinde atıf yaptığı kaynakların müelliflerini yalnızca kısa bir girişle zikretmesi, akademik etik açısından yetersiz kalmakta ve okuyucuda yanlış intibalar oluşturabilmektedir. Daha da önemlisi, müellifin telif metodunda gözlemlenen aşırı alıntı eğilimi, metinlerin özgünlük derecesini tartışmaya açmakta; bazı eserlerde neredeyse tamamen iktibaslardan oluşan bir yapı, müellifin kendi yorum ve katkılarının yok denecek kadar az olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Örneğin, *Fethu'l-Beyân* tefsiri, Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* adlı eseri ile İbn Kesîr tefsirinden yapılan alıntıların derlenip yeniden kaleme alınmış bir çalışma izlenimi uyandırmaktadır.⁹⁹

1.1.3. Düşünce Yapısı ve İtikadî Görüşleri

Tefsir, fıkıh, hadis ve akaid ile ilgili eserler yazan Sıddîk Hasan Han, din anlayışı ve itikadî görüşleriyle dikkat çekmiştir. Ehl-i sünnet kelâmının Eş'arîyye ekolünü benimsediğini söyler ancak ilâhî sıfatlar konusunda Selefiyye'nin görüşlerini savunmakla birlikte tüm mezhepleri Kur'an ve Sünnet merkezli yaşamaya davet etmiştir.¹⁰⁰

Sıddî Hasan Han, ilk başlarda Matürîdiyye ile Eş'arîyye mensuplarının birbirlerini delâletle ithâm ettiğini netice de bu iki sünnî mezhep arasında çok önemli farkın olmadığı

⁹⁸ Mehmet Büyükmutu, *Muhammed Abdulhayy el-Leknevî'nin Hayatı, Eserleri ve Fıkıh İlmindeki Yeri* (İstanbul: MÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, 2006), 66.

⁹⁹ Eyibil, *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, 13.

¹⁰⁰ Süleyman Akkuş vd., "Sıddîk Hasan Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/96-98.

ortaya çıkınca da uzlaşmanın gerçekleştiğini ifade etmektedir.¹⁰¹ Akkuş'a göre Sıddîk Hasan Han'ın eserleri incelendiği zaman dinî düşüncesine yön veren İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Şâh Velîyullah Dihlevî, Şevkânî gibi isimlerden etkilendiği göze çarpmaktadır. Her ne kadar Vehhâbîlik'le ithâm edilmişse de bu durum bazı tarikat ve tasavvuf erbabının hatalı yaklaşımlarını, kabirlerden veya şeyhlerden yardım dilemek gibi İslâm inancına aykırı olan inanç ve davranışlarını, ayrıca bütün hurafe ve bid'atleri eleştirmesinden kaynaklanmıştır.¹⁰²

Sıddîk Hasan Han'ın akidesinin Eş'arîlik olduğunu iddia edenler olsa da¹⁰³ kitaplarına detaylı bir şekilde bakıldığında onun selef akidesine bağlı olduğu anlaşılabacaktır. Zira *Fethu'l-Beyân* adlı tefsirinde ve birçok kitabında selef akîdesini övmekle birlikte kendi itikadî görüşlerini açıklarken bu akîdeyi esas almaktadır. Onun selefîlik anlayışı Hz. Peygamber, sahâbî, tabîîn ve onlara sıkı sıkıya bağlı olan İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Evzâî (157/774), Sevrî (ö. 161/778), Şevkânî, İbn Teymiyye, İshâk b. Râheveyh (ö. 233/848), İbn Mübârek (ö. 181/797) ve Şâh Velîyullah ed-Dihlevî gibi âlimlere ittibâ etmeyi, görüşlerini temel almayı ve onların yürüdüğü yol üzerinde ilerlemeyi tavsiye etmektedir. O eserlerinde sürekli olarak selefîlik anlayışını övmekte ve bu düşüncüyü benimseyen âlimlerden faydalanmaktadır. Bu âlimlerin ayırt edici özelliği, Kur'an'ı sahîh olan hadisler çerçevesinde anlamaya çalışmaları, zâhire göre yorumlamaları, taklîd ve şeklî tasavvufa mesafe koymaları, re'ye dayalı ictihada karşı olmaları ve herhangi bir fikhî mezhebe bağlı kalmamalarıdır. O, söz konusu tefsirinde selef akidesine göre Allah'ın sıfatlarından bahseden âyetleri te'vil etmekten kaçınma, Kur'an'ın zâhirine önem verme ve gerçek anlamını Allah'a bırakma şeklinde bir yaklaşım sergilediğini belirtmektedir.¹⁰⁴

Sıddîk Hasan Han'ın, çeşitli dillerde çok sayıda sunduğu eserler, onun entelektüel birikimindeki çeşitliliği ve bakış açısını ortaya koymak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Sadece temel İslâm bilimlerinde değil, aynı zamanda dil, edebiyat ve tarih gibi alanlarda da eserler kaleme almıştır. Onun eserlerinin içeriği gözden geçirildiğinde Ehl-i Hadîs ekolünün etkisi altında kaldığı belirgin bir şekilde görülür. Müellifin kelâm konularını ele alan eserleri incelendiğinde, haberî sıfatlar gibi tartışmalı konularda te'vil, ta'til veya

¹⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-Hâlîs*, nşr. M. Zührî en-Neccâr, (Kahire: Darü't-Türas, ts.), III/34/35.

¹⁰² Akkuş vd., "Sıddîk Hasan Han", 37/97.

¹⁰³ Sıddîk Hasan Han, *Katfû's-Semer fî Beyânî Akideti Ehli'l-Eser*, thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984), 11.

¹⁰⁴ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1992), 2/179.

teşbihe başvurmadan sıfatın zahir anlamına yakın olanı kabul eden Selef akidesini benimsediği görülür.¹⁰⁵ Bunun yanı sıra Sıddîk Hasan Han'ın çeşitli açılardan kelâm metodunu eleştirdiği ve *Kasdu's-Sebil fî Zemmi'l-Kelâm ve't-Te'vîl* (Kelâm ve Te'vîl Eleştirisinde Doğru Yöntem) adlı eserde kelâm metoduyla gerçeğe ulaşmanın mümkün olmadığını savunmuştur.¹⁰⁶

Müellif, Kelâm metodunun insanları ilhâd ve ibadetlerde gevşekliğe sürükleyebileceği konusunda uyarılarda bulunmuş ve birçok kalamcının bu yöntemi bir süre sonra pişmanlıkla bıraktığını vurgulamıştır.¹⁰⁷ Ona göre usûlu'd-dîn konularında muteber ve takip edilmeye değer görüşlere sahip olan âlimler; İbn Teymiyye, Şevkânî ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi Selef âlimleridir.¹⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, eserlerinde tevhid, şirk ve Halku'l-Kur'an gibi pek çok itikadî konuyu bu âlimlerin görüşleriyle temellendirmiştir.¹⁰⁹ Ayrıca yazdığı eserleri, selef kitaplarını daha anlaşılır hale getirmek amacıyla telif ettiğini ifade etmiştir.¹¹⁰

Müellif, dini konularla ilgili bilgi üretmeyi ve savunmayı, İslâm'a yönelik eleştirilere karşı mücadeleyi en büyük cihad olarak görmekte birlikte bu misyonu üstlenen kelâm ilmini de eleştirmiştir. Ona göre kelâmcılar, aklî bilgiler konusunda birbirinden farklı ve çelişkili görüşlere sahip oldukları için tutarlı bir epistemolojik zemin oluşturamamakta ve nihayetinde sıfatlar gibi konuları, aslında belirleyici olan nasların lafzî anlamına dayanarak yorumlamak gibi bir çelişkiye düşmektedirler. Müellif, bu eleştirisini desteklemek amacıyla, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Şevkânî gibi isimlerin dahi, entelektüel serüvenlerinin belirli bir aşamasından sonra kelâm metodolojisinin içine düştüğü bu temel hayatı kabul ettiklerine dair iddiaları delil olarak ileri sürmüştür.¹¹¹

Sıddîk Hasan Han, özellikle ulûhiyyet başta olmak üzere itikadî konularda Selefilik akidesinden etkilenmiştir. “Ona göre Allah'ın varlığı ve birliği konusunda Kur'an'da açıkça belirtilen aklî deliller, kelâm veya felsefede geliştirilen kanıtlara ihtiyaç

¹⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-Beyân*, 1/423.; Sıddîk Hasan Han, *İntikâdu'r-Râcih fî Şerhi'l-İ'tikâdi's-Sahih* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 47-50.

¹⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-Beyân*, 1/136.; Sıddîk Hasan Han, *Kasdu's-Sebil fî Zemmi'l-Kelâm ve't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, /2000), 45-54.

¹⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-Beyân*, 1/136.

¹⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti'l-Buhârî* (Dimeşk: Dâru'r-Raşîd, 1984), 5/725-726.

¹⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-Beyân*, 4/374-375.

¹¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-Mukellel min Cevâhiri Maâsiri't-Tirâzi'l-Âhar ve'l-Evvel* (Katar: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 539.

¹¹¹ Akkuş vd., “Sıddîk Hasan Han”, 37/96-98.

duymayacak yeterliliktedir. Bu kanıtlar, evrenin yaratılışının ve insanın benzersiz niteliklerinin ancak bir üstün varlığın varlığıyla açıklanabileceğini göstermektedir.”¹¹² Sıddîk Hasan Han’a göre, tevhidin temel prensibi, ulûhiyyet niteliklerini sadece Allah’a nispet etmektir. Bu nitelikleri başka bir varlığa atfetmek şirk düşüncesine yol açar. Nitekim Hz. Îsâ’nın Allah’ın oğlu olduğunu iddia eden kişiler, bu durumda şirk koşmuş olurlar. Benzer şekilde, Salih mü’minlerin mezarlarını ibadet yerlerine dönüştürmek, her şeyin Allah’tan geldiğine inanmak yerine sebeplere sarılmak, Hz. Peygamber’e tanrısal özellikler yükleyerek, ona beşer üstü seviye de saygı göstermek ve vahdete cisim vermek de bir tür şirktir.¹¹³

1.2. Eserleri

Sıddîk Hasan Han, öğrencilik yıllarından itibaren batı bilimleri de dâhil olmak üzere pek çok alanda araştırmalar yaptığını ve çok sayıda kitap okuduğunu, eserler kaleme aldığını ifade etmiştir. Yazmış olduğu ilk eser olan *Tercümetü’l-Merâh fi’t-Tasrîf* adlı çalışmasını hazırlarken, konuyla ilgili 59 farklı kaynağı müzakere ettiğini ve bu eserini bu literatür ışığında tedvin ettiğini belirtmiştir.¹¹⁴

Sıddîk Hasan Han tefsir, fıkıh, hadis, usul, edebiyat, tarih, tasavvuf, felsefe, şiir gibi alanlarda; Arapça, Urduca ve Farsça gibi farklı dillerde olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Onun hakkında yapılan araştırmaların çoğuna göre bu eserlerin sayısı 222’dir. Ayrıca küçük boyutlu eserleri buna eklenince bu sayı 300’ü geçmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise bu sayı 387’ye kadar çıkmaktadır.¹¹⁵ Çalışmamızın kapsamını aşmamak adına, sadece müellifin seçilmiş bazı eserleri hakkında bilgi sunulacaktır.¹¹⁶ Han, bu eserlerin bir kısmını Arapça bir kısmını ise Urduca ve Farsça kaleme almıştır.

Kaynaklarda nakledilen bilgilere göre Urduca olarak sahamızda kaleme aldığı çalışmalar; *İhlâdü’l-Fuâd ila Tevhîdi Rabbi’l-İbâd*, *İhlâsü’t-Tevhîd li’l-Hamidi’l-Mecîd*, *İktirâbü’s-Sâ’e*, *el-Livâü’l-Mâ’kûd li Tevhidi’r-Rabbi’l-ma’bûd*, *el-İnfikâk an Merâsimi’-İsrâk*, *İkâzu’r-Rukûd bi Ahvâil’l-Yevmi’l-Mev’ûd*, *Bezlü’l-Menfaati li İzâhi’l-Erkânî’l-Erbâa*, *Ta’limü’l-Îman*, *et-Tefkîkî an Merâsimi’t-Teşrîk*, *ed-dürri’l-Mândûd fî zikri’l-Mehdiyyi’l-Mev’ud*, *Di’ayetü’l-Îman İla Tevhîdi’r-Rahman*, *Da’vetü’d-Dâi ilâ Îsari’l-*

¹¹² Sıddîk Hasan Han, *Delîlü’t-tâlib*, trc. Leys Muhammed Lâl Muhammed, (Riyad: nşr. M. Lokmân es-Selefi, 1422), 13-21.

¹¹³ Sıddîk Hasan Han, *Delîlü’t-tâlib*, 110-117.

¹¹⁴ Hatipoğlu, *Sıddîk Hasan Han ve Hadis Şerh Metodu*, 77.

¹¹⁵ Tayfur, *Sıddîk Hasan Han ve Tefsiri Fethu’l-Beyân*, 16.

¹¹⁶ Diğer eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 75-91.

*İttibâi ani'l-ibtida', Ziyâdeü't-İman bi a'mâli'l-Cinân, Akâdat Sünnî, Fethü'l-Bâb li Akâdi uli'l-Elbâb, Kadiyyetü'l- Makdûr ala fitneti'l-Kubûr, Kavâtü'l-beşer alâ Envâi'l-Beşer, el-Kavü's-Sâbit, Keşfü'l-Ğümme an iftiraki'l-ümme, Keşfü'l-İltibas ammâ vesevese bihi'l-Hannâs, Murâdû'l-Mürîd fî İhlâsi't-Tevhîd, el-Mu'tekadû'l-Mü'temed, Mülâkü's-Saâdeti fî ifrâdi'l-lâhi bi'l-İ'bade, Minhacü'l-Abîd ila Mi'raci't-Tevhîd, en-Nüşhü's-Sedîd li Vvücûbi't-Tevhîd, Hâdî'l-Kalbi'-Selîmi ila Deracâtî Cennâti'n-Naîm, el-İhtivâ ala meseleti'l-İstivâ olmak üzere 27 adet olarak zikredilmektedir.¹¹⁷ Farsça olarak kaleme aldığı eserlerin ise *Büğyetü'r-Râid fî Şehi'l-Akâid, Simârü't-Tenkit fî Şerhi Ebyâti't-Tesbît, Hazîretü't-Küds ve Zahîretü'l-Üns, Keşfü'l-Kurbeti an Ehli'l-Ğurbe, Kelimetü'l-Hakk*¹¹⁸ olmak üzere 5 adet olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.*

Sahamızla ilgili olan Arapça eserleri ise 4 tanedir:

(i) **el-İntikâdü'r-racîh fî şerhi'l-i'tikâdi's-sahîh:** Bu eser Şah Velîyullah Dihlevî'nin “*el-i'tikadü's-Sahih*” adlı eseri için yazdığı şerhtir. Sıddîk Hasan Han'ın bu eseri yazmasındaki amacı Müslümanların Kur'an ve sünnet çizgisinden ayrılmadan sağlam bir inanca sahip olmalarına katkı sağlamak olduğunu bildirmiştir.¹¹⁹

(ii) **Hadarâtü't- tecellî min nefahati't-tehelli ve't-tehalli:** Bu eser İslâm inanç esasları ile ilgili daha çok ümmet bilinci, İslâm akidesi ve hilafet gibi konuları içermektedir. Ayrıca bu kitap Beyhaki'nin (ö. 458/1066) “*Kitabü'l İtikad*”ı üzerine yazılmış bir telhis çalışmasıdır.¹²⁰

(iii) **Habîatü'l-Ekvan fî iftirakîl ümem ale'l-mezâhibi ve'l-edyân:** Çalışmamızın konusunu teşkil eden bu eser İslâmî ekollerin yanı sıra gayri İslâmî itikadî sistemlere ve dinî geleneklere de yer vermiştir.¹²¹

(iv) **Yakazatü üli'l-itibâr mimmâ verede fî zikri'n-nâr:** Cehennem azabına karşı müminleri uyarmak amacıyla yazılmış bu eser ilk kez 1294 yılında Şah Cihani matbaasında basılmıştır. Darü't-türasi'l İslâmî Darü'l-feth tarafından da daha sonra basılmıştır.¹²²

¹¹⁷ Eserle hakkında bkz. Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 86-87.

¹¹⁸ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 90. Müellifin Farsça ve Urduca olan eserlerine gerek coğrafi uzaklık sebebiyle gerekse farklı bir dil olması hasebiyle erişemediğimiz ve inceleyemediğimiz için bu eserleri liste halinde vermeyi tercih ettik.

¹¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *el-İntikâdü'r-racîh fî şerhi'l-i'tikâdi's-sahîh*, (Beyrut: thk. Ebi Abdîrrahman Said Me'sâşe, 2000), 33.

¹²⁰ Sıddîk Hasan Han, *Hadarâtü't- tecellî min nefahati't-tehelli ve't-tehalli*, (Bhopal: b.y.y., h. 1298), 3.

¹²¹ Sıddîk Hasan Han, *Hâbietü'l- Ekvân fî iftirakîl- ümem ale'l-mezâhibi ve'l-edyân* (İstanbul: el-Cevaib Matbaası, 1296), 226-318.

¹²² Sıddîk Hasan Han, *Yakazatü üli'l-itibâr mimmâ verede fî zikri'n-nâri ve ashabi'n-nar*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekkâ (Ezher: Darü't-Türasi'l-İslâmî, t.), 19.

İKİNCİ BÖLÜM

“HABİETÜ’L-EKVÂN” ADLI ESERİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN TAHLİLİ

2.1. “Habietü’l-Ekvân” Eserinin Yazılış Süreci ve Tarihsel Arka Plan

Sıddîk Hasan Han’ın *Habietü’l-Ekvân* adlı bu eseri, iki farklı eserin tek ciltte birleştirilmesiyle oluşmuş bir çalışmadır. Ender rastlanan bu yapıdaki eserin birinci bölümünde ansiklopedik bir nitelik taşıyan *Lüktatü’l-Aclân*, ikinci bölümünde ise İslâm mezhepleri tarihine dair eseri *Habietü’l-Ekvân* yer almaktadır.

Lüktatü’l-Aclân’ın bu çalışmada kapsamlı bir şekilde tanıtılmasının temel nedeni, eserin *Habietü’l-Ekvân*’ın ilk bölümü gibi algılanması ve bu durumun muhtemel bir karışıklığa yol açabilecek olmasıdır. Dolayısıyla metnin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için söz konusu eserle ilgili detaylı bilgi vermeyi uygun gördük.

19. yüzyıl, İslâm dünyasında hem entelektüel hem de siyasî açıdan önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olarak bilinmektedir. Sıddîk Hasan Han, Hindistan’ın Bhopal Emirliği’nde ilmi çalışmalarını yürüttüğü bu dönemde, Arap dili, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi çeşitli alanlarda pek çok eser telif etmiştir.¹²³ Bu eser de onun geniş ilmi perspektifini yansıtan önemli bir örnektir. Ansiklopedik bir nitelik taşıyan *Lüktatü’l-Aclân*, dönemin ilmi birikimini derli toplu bir şekilde sunmak ve okuyuculara kapsamlı bir referans eser kazandırmak amacıyla kaleme alınmıştır. Tarih, millet, kültür, astronomi ve pek çok maddeler içeren bu bölüm, müellifin geniş ufku ortaya koymaktadır. Eserin ikinci bölümü *Habietü’l-Ekvân* ise İslâm mezhepleri tarihine dair önemli bir kaynaktır. Sıddîk Hasan Han’ın Ehl-i sünnet ekseninde kaleme aldığı bu bölüm, İslâm ümmetinin tarihsel süreçte yaşadığı ihtilafları ve mezhepsel ayrışmaları ele almaktadır.

İki farklı türdeki eserin tek ciltte toplanması ya müellifin tercihi süresince ya da eserin sonraki istinsah esnasında gerçekleşmiş olabilir. Sıddîk Hasan Han bu konuda bir bilgi vermemektedir. İslâm ilim geleneğinde bu tür birleşik eserler nadir görülmektedir. Sıddîk Hasan Han’ın bu çalışması, onun hem dil ve kültür tarihine hem de itikadî meselelere verdiği önemi göstermektedir.

¹²³ Birişik - Eren vd., “Sıddîk Hasan Han”, 37/93.

2.2. Eserin Yapısı, Muhtevası ve Kaleme Alınış Amacı

Habietü'l Ekvân'ı tanıtmadan evvel bu eserin ilk bölümü mahiyetinde görülen *Lüktatü'l-Aclân* hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sıddîk Hasan Han'ın bu eserin birinci bölümünü teşkil eden *Lüktatü'l-Aclân*, 224 sayfadan müteşekkil olup ansiklopedik bir nitelik arz etmektedir. Arapça kaleme alınan bu çalışma dünya tarihi,¹²⁴ İslâm tarihi,¹²⁵ astronomi,¹²⁶ dinler tarihi,¹²⁷ coğrafya¹²⁸ ve sanat tarihi¹²⁹ gibi birçok disiplini ihtiva etmektedir.

Lüktatü'l-Aclân, İslâm tarih yazımı geleneğindeki “evrensel tarih” anlayışını yansıtarak hem kutsal metinlerdeki¹³⁰ hem de antik kaynaklardaki bilgileri¹³¹ metodik bir şekilde telif etmektedir. Bazı konu başlıklarından da anlaşılacağı üzere, zaman hesaplamaları (hicri takvim),¹³² peygamberler tarihi,¹³³ Beytülmakdis'in yıkımı,¹³⁴ Kureyş'in Kabe'yi onarması¹³⁵ ve ibadetlerin coğrafyaya göre uygulanışı¹³⁶ gibi oldukça heterojen konular bulunmaktadır.

Lüktatü'l-Aclân'da, Kureyş'in Kâbe'yi onarması ve savaşlar sonrasında Arap birliğinin İslâm'la sağlanması, Allah Resûlü'nün gönderilmesi, Peygamberlerin hicret tarihi¹³⁷ gibi konular İslâm tarihinin önemli meseleleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunun yanı sıra, antik tarihler, antik kaynaklar arasındaki kronolojik çelişkiler, eski tarihleri içeren Tevrat nüshalarından da bahsetmektedir. Allah Resûlü'nün vefatı, astronomi ilmi, dünyanın şekli ve coğrafi konumu, dünyanın en büyük mescitleri¹³⁸ gibi çeşitli konular, eserin farklı kaynaklardan beslenen zengin bir içeriğe sahip olmasını sağlamaktadır. Konular arasındaki geçişler ve tematik çeşitlilik, yazarın derinlemesine bir mukayese yapma niyetinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

¹²⁴ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 37-60.

¹²⁵ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 24-28, 125-129, 134-136.

¹²⁶ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 148-151.

¹²⁷ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 129-130.

¹²⁸ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 151-172.

¹²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 206-210.

¹³⁰ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 130-134.

¹³¹ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 126-130.

¹³² Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 12-28.

¹³³ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 72-82.

¹³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 86-93.

¹³⁵ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 123-125.

¹³⁶ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 185-205.

¹³⁷ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 123-126.

¹³⁸ Sıddîk Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 126-185.

Müellif, sanat tarihi¹³⁹ gibi konularla, kültürel mirasa ne kadar değer verdiğini ortaya koymakta; medeniyetlerin izlerini arkeolojik bulgular vasıtasıyla nasıl keşfedildiğini göstermektedir. *Lüktatü'l-Aclân*’ın, tarih, astronomi, coğrafya ve fıkıh gibi alanları birleştiren yaklaşımı, İslâm ilim geleneğinin bütüncül yapısını yansıtmaktadır. Ancak, bu çok yönlülük, eserin sistematik bir metodolojiden yoksun olduğu izlenimini de vermektedir.

Lüktatü'l-Aclân’da müellif son olarak tarih ilminin, objektif ve kanıtlara dayalı bilgilere dayanarak geçmişi anlamaya çalışan ve insanları doğruya yönlendirerek yanlış adımlardan ve yanılgılardan koruyan faydalı bir ilim olduğunu ifade etmiştir. Tarihçilerin olayları sadece rivayete dayandırdıklarından dolayı kıssalarda ve gerçeklerde yanılgıya düşmüş olmalarının sebebinin, olayları kaynaklarına göre değerlendirmedikleri ve incelemediklerinden dolayı olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰

Kitabın ikinci kısmını oluşturan, aynı zamanda çalışmamızın konu başlığı olan *Habietü'l-Ekvân*, İslâm mezheplerinin doğuşu, gelişimi ve temel görüşlerini konu edinir.¹⁴¹ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*’da “Eş‘arî’nin Hayatı ve İnançları” kısmını Makrîzî’nin *el-Hittat* adlı eserinden aldığını¹⁴² ayrıca Şehristânî’den de yoğun alıntılar yaptığını ifade etmektedir.¹⁴³ Eserde, diğer mezhep literatürü örneklerinde görüldüğü üzere, İslâmî ekollerin yanı sıra gayri İslâmî itikadi sistemlere ve dinî geleneklere de yer verilmiştir. *Habietü'l-Ekvân*’ın birçok başlığını detaylı bir şekilde incelediğimizden, burada sadece başlıkları zikrederek eserin genel çerçevesi hakkında bir değerlendirme sunmuş olacağız.

Habietü'l-Ekvân giriş ve iki ana kısımdan müteşekkildir. Giriş bölümü geleneksel üslûpla besmele, hamdele ve salvele ile başlamaktadır.¹⁴⁴ Birinci bölümde¹⁴⁵ Resûlullah’ın vefatı sonrası çıkan ihtilafların sebepleri; Mâlikî, Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezheplerinin nasıl yaygınlaştığı ele alınmaktadır. Bölüm, “Yaratılış ve İnanç Farklılığı”¹⁴⁶ başlığı altında son bulmaktadır. İkinci bölümde;¹⁴⁷ “İslâm Mezhepleri”, Müslümanların beş ana mezhebe ayrıldığını ve her birinin kendi içinde alt fırkalara

¹³⁹ Sıddık Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 206-210.

¹⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Sıddık Hasan Han, *Lüktatü'l-Aclân*, 210-224.

¹⁴¹ *Habietü'l-Ekvân*, *Lüktatü'l-Aclân*’ın bitiminden 226. sayfadan başlayarak 318. sayfada son bulmuştur.

¹⁴² Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 284.

¹⁴³ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 284-285.

¹⁴⁴ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 226.

¹⁴⁵ Çalışmamızın birinci bölümü, 226-237 sayfa aralığında yer almaktadır.

¹⁴⁶ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 235-237.

¹⁴⁷ Çalışmamızın ikinci bölümü, 237-318 sayfa aralığında yer almaktadır.

bölündüğü ele alınmaktadır. Ehl-i sünnet içinde genel itibariyle bir bütünlük arz etmekle birlikte tarihsel süreçte ortaya çıkmış ve zamanla etkisini yitirmiş on mezhep olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁸ Bu mezhepler; Mu‘tezile¹⁴⁹ Müşebbihe,¹⁵⁰ Kaderiyye,¹⁵¹ Cebriyye,¹⁵² Mürchie,¹⁵³ Harûriyye,¹⁵⁴ Neccâriyye,¹⁵⁵ Cehmiyye,¹⁵⁶ Revâfız¹⁵⁷ ve Havâric¹⁵⁸ fırkalarıdır. Söz konusu ana mezhepler; kurucu şahsiyetleri, temel doktrinleri ve alt kolları ile detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Müellif Müşebbihe mezhebini, yedi alt fırkaya ayırarak bunları; Hişâmiyye, Cevâlikiyye, Beyâniyye, Muğiriyye, Menheliyye, Zürâriyye ve Yunûsiyye şeklinde sıralamıştır.¹⁵⁹ Bununla birlikte Sıddîk Hasan Han, Müşebbihe’nin yedi ana kolunun yanı sıra, Sebâiyye, Şâkiyye, ‘Ameliyye, Müstesniyye, Bid‘iyye, Âşeriyye, İtrîyye ve Kerrâmiyye gibi alt kollarında varlığına işaret etmektedir.¹⁶⁰ Ayrıca Kerrâmiyye fırkasının da kendi içinde Heydâmiyye, İshâkiyye, Cündiyye gibi alt kollara ayrıldığı belirtilmektedir.¹⁶¹

Kaderiyye fırkası için bir alt fırka ifadesi bulunmamaktadır. Cebriyye fırkasının üç alt kolu bulunduğunu ve bunların da Cehmiyye, Bekriyye, Dirâriyye olduklarını ve Cebriyye’nin diğer alt fırkalarının da Betihiyye, Sabâhiyye, Fîkriyye ve Havfiyye¹⁶² şeklinde olduğunu sıralamaktadır.

Harûriyye fırkası için bir alt fırka ifadesi bulunmamaktadır. Neccâriyye fırkasının üç alt kolu bulunduğunu bunları; Berğuniyye, Ze‘ferâniyye, Müstedrikiyye şeklinde sıralamaktadır.¹⁶³ Cehmiyye fırkasının¹⁶⁴ bir alt fırka ifadesi bulunmamaktadır. Mu‘tezile, Mürchie, Ravâfız ve Havâric fırkalarını daha detaylı bir şekilde ele alacağımız için burada onlardan bahsetmeyeceğiz.

¹⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

¹⁴⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238-247.

¹⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 247-249

¹⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 249.

¹⁵² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 249.

¹⁵³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 250-252.

¹⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 252.

¹⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 252.

¹⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 252-253.

¹⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 253-261.

¹⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 261-265.

¹⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 247-248.

¹⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 248.

¹⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 247-249.

¹⁶² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 249.

¹⁶³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 252.

¹⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 252-253.

“İlk Dönem İtikadî Gelişim”,¹⁶⁵ “Han’ın Anlatımıyla Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî Düşünceleri ve Eş‘arîliğin Yayılması”,¹⁶⁶ “Halkların Dinî Kategorilere Ayrılması”,¹⁶⁷ “İslâm Mezheplerinin Tanımlanma Yöntemleri”,¹⁶⁸ “Han’a Göre Mezhepleşmenin Ana Sebepleri”¹⁶⁹ “Han’ın Mezhepçilik Eleştirisi ve Çözüm Yolları”¹⁷⁰ ve son başlığı “Habietü’l-Ekvân’a göre İnanç Ayrışmalarının Tarihi ve Teolojik Kökenleri ve Dinî Guruplar”¹⁷¹ oluşturmaktadır.

Müellif, bölüm sonunda yaptığı kişisel duayla çalışmasını tamamlamış, ardından müstakil bir bölüm açarak *Habietü’l-Ekvân*’ı ve editörü öven 7 sayfalık manzum bir bölümle sonlandırmıştır.¹⁷²

Habietü’l-Ekvân’a gelecek olursak bu eser, İslâm mezhepleri tarihi alanında özel bir konuma sahiptir. Sıddîk Hasan Han, eserin telif amacı hakkında herhangi bir görüş belirtmemiştir. İftirak hadisini merkeze alarak Ehl-i sünnet dışındaki bazı mezhepleri eleştirel bir perspektifle incelendiği bu eserde müellif yer yer fırka kurucuları ile müntesiplerine “Allah onu kahretsin, onlara lanet olsun” şeklinde ifadeler kullandığı görülmektedir.¹⁷³ Müellif, 19. yüzyıl İngiliz sömürge yönetimi altındaki Hint alt kıtasında İslâmî kimliği koruma kaygısı taşımaktadır.¹⁷⁴

Sıddîk Hasan Han’ın devlet adamı kimliği, bu eserin aynı zamanda siyasi bir proje olarak okunmasını gerektirir.¹⁷⁵ *Habietü’l-Ekvân*, geleneksel mezhepler tarihi yazımı ile modern dönemin dinî-siyasî tartışmaları arasında köprü kuran bir eserdir. Kanaatimizce müellifin eseri yazma amacının, hem klasik İslâmî ilimler geleneğini sürdürmek, hem de çağının meydan okumalarına İslâmî perspektiften cevaplar üretmek olduğu yönündedir.

2.3. Habietü’l-Ekvân’ın Fırka Tasnif Metodolojisi

Sıddîk Hasan Han, mezhepleri tasnif etmeden önce Hz. Muhammed’in “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, yemiş ikisi helâk olacak, bunlardan yalnızca biri

¹⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 266-274.

¹⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 272-284.

¹⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 284-285.; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024), 26-27.

¹⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 285-287.; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 27-29.

¹⁶⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 289-304.; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 34-44.

¹⁷⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 304-312.

¹⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 312-318.

¹⁷² Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 317-318.

¹⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 257, 258, 259, 260.

¹⁷⁴ Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han*, 49.

¹⁷⁵ Tayfur, *Sıddîk Hasan Han ve Tefsiri Fethu’l-Beyân*, 9.

(el-fırkatu'n-nâciye) kurtuluşa erecektir”¹⁷⁶ hadisini metodolojik bir temel olarak benimsemiştir. Hadisin birçok farklı rivayetleri bulunduğunu ifade eden Sıddîk Hasan Han, bunlardan birinin de Resûlullah buyurdu ki, “Yahudiler yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Hristiyanlar da yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrıldı.” Sıddîk Hasan Han bu hadisin sened ve metin yönünden güvenilirliğini tetkik ettikten sonra mezkûr hadisi, mezheplerin tasnifinde merkezi bir referans noktası olarak kullanmıştır.¹⁷⁷

Müellif, her ne kadar mezhepleri tasnif ederken yetmiş üç sayısını baz almış olsa da bazen bir mezhebin birkaç kısma ayrıldığını söylemiştir. Ama o mezhebe ait başka mezhepler de sıralamıştır.¹⁷⁸ Eserde önce fırka veya kurucusunun adı zikredilmiş sonra da görüşleri detaylandırılmıştır. Bu şekilde oldukça objektif bir yöntem kullandığı görülmektedir.

Birinci bölümde, İslâm dinine karşı olan fırkaların; Dehriyye, Ashâb-ı Anâsır, Seneviyye, Tabîiyyun, Sâbiîler, Yahudiler, Hristiyanlar, Hint Ehli, Zenedikâ ve Filozoflar olduğunu belirtir. Seneviyye'nin sekiz alt fırkasını sıralar. Bu bölümde Yahudiler ve Hristiyanlar hakkında herhangi bir açıklama yapmadığı görülür.¹⁷⁹

İkinci bölümde, Müslümanların beş fırkası olduğunu, bunların; Ehl-i Sünnet, Mürcie, Mu'tezile, Şîa ve Havâric'den oluştuğunu, ayrıca her bir fırkanın kendi içinde çeşitli guruplara ayrıldığını ifade etmektedir. Mezheplerin Ehl-i Sünnet'e en yakın ve en uzak olanlarını sıraladıktan sonra zamanla etkinliğini yitiren bu on mezhebi; Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie, Harûriyye, Neccâriyye, Cehmiyye, Revâfiz ve Havâric'i, alt kollarıyla detaylandırır.¹⁸⁰ Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında da bu bölümde bilgi verdiği görülmektedir. Yahudilerin dört büyük fırkası olduğunu bunların; Anâniyye, İseviyye, Yudgâniyye ve Muşkâniyye son olarak da Sâmirîler olduğunu belirtir. Hristiyanların ise üç ana mezhebinin Melkâniyye, Nestûriyye ve Yakûbiyye olduğunu söyler.¹⁸¹

¹⁷⁶ Sıddîk Hasan Han bu hadisi Ebu Davut, Tirmizî ve İbni Mace tarafından Ebu Hureyre'den rivayet edildiğini belirtmektedir. Bkz. Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 237.

¹⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 237.

¹⁷⁸ Sıddîk Hasan Han, Müşebbihe mezhebinin yedi fırkaya ayrıldığını söylemesine rağmen ayrıca başka fırkalar da sayarak hepsini yedi fırka içine dâhil etmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 247-247.

¹⁷⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 236.

¹⁸⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 237-265.

¹⁸¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 314-315.

Sıddık Hasan Han, mezheplerin görüşlerini aktarırken genellikle ilmî ve analitik bir üslup benimsemiştir. Ancak, Ehl-i sünnet çizgisinden açıkça ayrıldığını düşündüğü ve geleneksel literatürde sapkın olarak nitelendirilen bazı fırkaların doktrinlerini naklederken, bu objektif tutumdan kısmen ayrılarak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi onlar hakkında “Allah onları kahretsin”¹⁸² veya “Allah onlara lânet etsin”¹⁸³ gibi ifadeler kullandığı görülmektedir. Bu durum onun mezhep taassubu içerisinde eserini kaleme aldığını gösterir. Bununla birlikte, mezheplerin ihtilâflı konularını incelerken kendi şahsi kanaatlerini ön plana çıkarmaktan özellikle kaçınmaktadır.

2.4. Han’a Göre İslâm Tarihinde İtikadî Görüşlerin Gelişimi ve Eş‘arîlik

2.4.1. İlk Dönem İtikadî Gelişim

Sıddık Hasan Han’a göre; İslâm düşünce tarihinde itikadî mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişimi, hem Kur’an ve Sünnet’in anlaşılma biçimleri hem de tarihsel koşulların etkisiyle şekillenmiştir. Sahâbeler dönemi, itikadi konularda birlik ve sadeliğin hâkim olduğu bir dönemdir. Sahâbeler, Allah’ın sıfatları ve diğer itikadi meseleleri anlamak için tek kaynak olarak Kur’an-ı Kerim’i kabul etmiş, felsefî tartışmalardan ve spekülâtif yorumlardan uzak durmuşlardır. Çünkü kelâmî tartışmalar veya felsefî meseleler ile ilgili herhangi bir yöntem ve bilgiye sahip değillerdir.¹⁸⁴

Yazar’a göre sahâbeler, Allah’ın sıfatlarını Kur’an’da geçtiği şekliyle kabul etmiştir. Sahâbeler “yüz” ve “el” gibi haberî sıfatları te’vil etmeden, fakat teşbihe de düşmeden kabul etmişlerdir. Allah’ın sıfatları hakkında Hz. Peygamber’den açıklama talep etmemeleri bu konularda bir şüphe veya ihtilaf yaşamadıklarını göstermektedir. Sahâbeler, itikadi meselelerden ziyade, ibadetlerin nasıl yerine getirileceği, helâl-haram gibi pratik konulara odaklanmışlardır.¹⁸⁵

Sahâbeler döneminden sonra ilk itikadî ihtilâflar, kader konusu etrafında şekillenmiş, Ma’bed el-Cühenî’nin kader konusundaki görüşleri, İslâm düşünce tarihinde ilk sistematik itikadî tartışmaların başlangıcı olmuştur.¹⁸⁶

Sıddık Hasan Han, Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde ortaya çıkan Hâricîlerin, büyük günah işleyenlerin durumu konusunda radikal bir tutum benimsediklerini ifade etmiştir.

¹⁸² Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.

¹⁸³ Geniş bilgi için bkz. Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256, 259, 260.

¹⁸⁴ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 266.

¹⁸⁵ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 267.

¹⁸⁶ Sıddık Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 267.

Onların “büyük günah işleyen kâfirdir” görüşü, itikadi tartışmaların bir diğer önemli eksenini oluşturur. Abdullah bin Sebe’nin faaliyetleriyle başlayan aşırı Şîî fırkalar, imâmet konusundaki aşırı görüşleriyle itikadî tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Özellikle imâmetin nasla belirlendiği, imamların masum olduğu ve ric’at inancı gibi doktrinler bu dönemde şekillenmiştir.¹⁸⁷

Müellif, sahâbe döneminden sonra h. 100’lü yıllarda ortaya çıkan, Allah’ın sıfatlarını inkâr eden ve kaderci determinizmi savunan görüşleriyle tanınan Cehm bin Safvan’ın görüşlerinin, Müslümanlar tarafından büyük bir sapkınlık ve tehlike olarak görüldüğü ve onlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini belirtir.¹⁸⁸

Müellif, h. 200’den sonra Hasan Basrî döneminden itibaren, akla dayalı kelamî yöntemleriyle Mu‘tezile mezhebinin ortaya çıktığını ve bu mezhebin “Kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu, ahirette Allah’ın görülemeyeceğini, kabir azabının inkârını, Halku’l-Kur’an” ve buna benzer görüşleriyle birçok insanı kendi bid’atlerine çektikleri ifade eder. Mu‘teziler mezheplerini savunmak için birçok eser kaleme almış, bu eserlerde tartışmacı yöntemler kullanarak fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Müellif, İslâm âlimlerinin Mu‘tezile mezhebinin görüşlerini şiddetle reddettiklerini ve kelâm ilmini eleştirdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu mezhebe mensup olanlar, toplumdan tecrit edilmesine rağmen Mu‘tezile mezhebinin etkisi giderek artmıştır.¹⁸⁹

Sıddîk Hasan Han, Mu‘tezile mezhebinin yaklaşımlarının tam karşıtı bir anlayışı benimseyen Kerrâmîyye mezhebinin, Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) liderliğinde ortaya çıktığını ve Allah’ı cisim olarak tasavvur etme noktasına varan aşırı bir sıfat anlayışını benimsediğini zikreder. Mu‘tezile’nin akılcı ve tenzîhî yaklaşımına karşılık Kerrâmîyye’nin antropomorfik eğilimleri, iki mezhep arasında yoğun teolojik tartışmalara ve zaman zaman toplumsal çatışmalara yol açmıştır. Bu ihtîlaflar, İslâm coğrafyasında dinî ve siyasî istikrarı derinden etkileyen büyük krizlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁹⁰

Aynı dönemde, Hâmdân el-Eş’as (ö. 293/906) tarafından h.264/m.877 yılında kurulan Karmatî hareketi de İslâm dünyasında önemli bir etkiye sahiptir. Karmatîler ve diğer Bâtînî gruplar, Kur’an ayetlerini zâhirî anlamlarından uzaklaştırarak kendi ideolojik

¹⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 267-268.

¹⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 269.

¹⁸⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 269.

¹⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 270.

ve siyasî hedeflerine uygun şekilde te'vil etmişlerdir. Bu yöntem, onların hem sapkın bir yöne kaymalarına hem de pek çok Müslüman'ın itikadî açıdan sapmasına zemin hazırlamıştır. Bâtını te'vil geleneği, İslâm kelâm geleneği içinde ciddi eleştirilere maruz kalmış ve Ehl-i sünnet âlimleri tarafından reddedilmiştir.¹⁹¹

2.4.2. Han'ın Anlatımıyla Ebü'l-Hasan el-Eş'arî Düşünceleri ve Eş'arîliğin Yayılması

İslâm düşünce geleneğinin teşekkülünde müstesna bir yere sahip olan Eş'arîlik ekolü, kelâm ilminin seyrini derinden etkilemiş ve Sünnî düşüncenin temellerinden biri olmuştur. Bu kadim geleneğin kurucusu İmam Eş'arî'nin hayatı, fikrî tekâmülü ve ortaya koyduğu doktriner sistem, ilim geleneğimizde daima özel bir ilgi odağı olagelmıştır. Sıddîk Hasan Han, bu kapsamlı çalışmasında, salt bir tarihî malumat aktarımıyla yetinmemiş; bilâkis, İmam Eş'arî'nin biyografik serencamını, kelimî görüşlerinin paradigmatik dönüşümünü ve nihayetinde Eş'arîlik mezhebinin İslâm coğrafyasında büyüyerek, nasıl bir tesir gücüne ulaştığını sistematik ve tahlilî bir üslûpla ortaya koymuştur.

Habietü'l-Ekvân'ın bu derinlikli ve mezhep merkezli yaklaşımı, bizleri de doğrudan İmam Eş'arî ve onun kurduğu düşünce sistemine odaklanmaya sevk etmiştir. Elinizdeki bu çalışma, söz konusu eserin rehberliğinde, Sıddîk Hasan Han'ın perspektifinden hareketle, İmam Eş'arî'nin düşünce mirasını ve Eş'arî öğretisinin ana hatlarını müstakil bir başlık altında incelemeyi zaruri kılmıştır. Dolayısıyla bu bölüm, hem *Habietü'l-Ekvân*'daki Eş'arîlik vizyonunu yansıtmayı hem de İslâm kelâm düşüncesindeki bu köklü ekolü daha iyi anlamlandırmayı amaçlamaktadır.

Makrîzî'nin¹⁹² *el-Hitatü'l-Makrîziyye* adlı eserinden yaptığı alıntıya göre Sıddîk Hasan Han'ın çizdiği Eş'arî portesi; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk bin Salim el-Eş'arî el-Basrî, h. 266 ya da 270'de Basra'da doğmuş, h. 324 ya da 330 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁹³ Yahyâ b. Zekeriyâ es-Sacî, Ebu Halife el-Cumahî, Sehl bin Nuh, Muhammed bin Ya'kup, Abdurahman bin Halef gibi âlimlerden ders almıştır.

¹⁹¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 270.

¹⁹² Makrîzî, 766'da(1364-65) Kahire'nin Burcuvân semtinde doğmuş ve 733 (1332) yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Tarihi kaynaklarda kesin bir tarih belirtilmemekle birlikte, kadı naipliği, hatiplik görevlerini üstlendiğini, ayrıca imamlık yaptığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eymen Fûad Seyyid, "Makrîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/448-451.

¹⁹³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 274-275.

Annesinin, Mu'tezile ekolünün önde gelen kelâmcılarından Ebû Ali el-Cübbâi¹⁹⁴ (ö. 303/915) ile evlenmesi üzerine, eğitimi onun gözetiminde sürdürmüştür. Böylece Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. İlk döneminde Mu'tezile mezhebine mensup olan Eş'arî, Mu'tezile'nin "Halku'l-Kur'ân" gibi temel görüşlerini savunmuştur.¹⁹⁵

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışını simgeleyen meşhur rivayete göre, Eş'arî, Basra Camii'nde bir Cuma günü minbere çıkarak, Mu'tezile'nin görüşlerini terk etmiş ve çelişkilerini ortaya koyarak onları eleştirmiştir.¹⁹⁶

Eş'arî'nin başlıca önemli eserleri; *Makalâtü'l-İslâmiyyîn, el-İbâne 'an usûli'd-diyâne, el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida', el-Has 'ale'l-bahs*. Tefsir alanında da yetmiş ciltlik bir eser yazmıştır.¹⁹⁷

Sıddîk Hasan Han, Eş'arî itikadının özünü; Allah ilimle âlimdir, her şeyi bilir. Kudret sahibidir, kudretiyle her şeye gücü yetendir. Hayat sahibidir ve hayatıyla diri olandır. Murâd edendir, iradesiyle her şeyi dileyendir. Görendir, görmesiyle her şeyi müşâhede edendir. Bu sıfatlar ne zâtının aynısıdır ne de zâtından başkasıdır. Kulların tüm fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır.¹⁹⁸ İman, kalp ile tasdik etmek, dil ile ikrar etmektir. Büyük günah işleyen kimse, şayet tövbe etmeden dünyadan geçerse, onun hükmü Allah'a aittir. Allah onu bağışlayabilir ya da adaletiyle onu cezalandırdıktan sonra rahmetiyle onu cennetine koyabilir. Ancak hiçbir mümin ebediyen cehennemde kalmaz, şeklinde belirterek açıklar.¹⁹⁹

Kur'an ve Sünnet'te bize bildirilen, bizim için gayb olan şeylere iman etmek de haktır. Örneğin, levh-i mahfûz, kalem, arş, kürsî, cennet ve cehennem gibi konular hakkında gelen haberler gerçek ve doğrudur. Aynı şekilde, ahirette gerçekleşecek olan şeyler hakkında gelen haberler de haktır. Örneğin, kabir sorgusu, kabirdeki mükafat ve ceza, haşır, mahşer, mizan, sırat köprüsü ve insanların cennet ve cehennemde iki guruba ayrılması, bunların hepsi hak ve doğrudur. Bunlara İman etmek gerekir. Müminler,

¹⁹⁴ Cübbâi'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla beraber h. 235 (849-850) yılında doğduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbâi, Ebû Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/99-102.

¹⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 275.

¹⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 275.

¹⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 275.

¹⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 276.

¹⁹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 277.

ahirette Allah'ı görecektir, ancak bu görme maddî bir temas veya mekânla sınırlı değildir. İmamet, nas veya belirli bir kişinin tayiniyle değil, icmâ ve seçimle belirlenir.²⁰⁰

Eş'arî, itikadi alanda sunnî geleneğin önde gelen isimlerinden biri haline gelmeyi başarmış bir isimdir. Ve çok kısa bir sürede içinde mezhepler arasında kabul gören bir otorite haline gelmiştir.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin temelini attığı bu mezhep, özellikle h. 380/m. 990 yılından sonra Irak ve Şam bölgelerinde yayılım göstermiş, siyasi otoritelerin desteğiyle resmî bir doktrin statüsü kazanmıştır.²⁰¹

Müellif, Eş'arîliğin yayılmasında en kritik dönüm noktasının, Selahaddîn Eyyûbî (ö. 589/1193) ve haleflerinin bu mezhebe verdikleri destek olduğunu belirtir. Selahaddîn Eyyûbî'nin, Kutbeddin en-Nîsâbü'rî'nin kaleme aldığı Eş'arî akîdesini hem kendisinin ezberlemesi hem de çocuklarına öğretmesi, devletin resmî ideolojisinin şekillenmesinde belirleyici olduğu ifade edilmiştir. Eyyûbîler döneminde, halkın Eş'arî mezhebine teşvik edilmesi ve diğer itikadî yaklaşımların geri plana itilmesi, mezhebin Mısır ve Şam coğrafyasında kök salmasını sağlamıştır. Sıddîk Hasan Han aynı sürecin, Türk kökenli halefleri tarafından da sürdürdüğünü belirtmiştir.²⁰²

Eş'arîliğin Kuzey Afrika'daki yayılımı, İbn Tûmert (ö. 524/1130) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İbn Tûmert'in Irak'ta Ebû Hâmid el-Gazzâlî'den aldığı Eş'arî eğitim, Mağrib'e döndüğünde "Muvahhidûn" hareketinin ideolojik temelini oluşturmuştur. İbn Tûmert ve halefi Abdülmü'min el-Kûmî, katı bir Eş'arî teolojisini devlet politikası hâline getirerek muhalif görüşleri şiddetle bastırmıştır. Bu dönemde, Eş'arîliğe muhalefet edenlerin sistematik şekilde tasfiyesi, mezhebin bölgede mutlak hâkimiyet kurmasına yol açmıştır.²⁰³

Eş'arîliğin yaygınlaşmasına karşı en sert tepki, Hanbelî ekolünden gelmiştir. Hicrî 700 yılından sonra Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Selef akîdesini savunarak Eş'arîlerin te'vil metoduna ve sûfî-Râfızî eğilimlerine şiddetle karşı çıkmıştır. İbn Teymiyye'nin mücadelesi, toplumun ikiye bölünmesine sebep olmuş; bir kesim onu "şeyhülislâm" olarak benimserken, diğerleri "bid'atçılık" ile ithâm etmiştir.²⁰⁴ Bu

²⁰⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 277-278.

²⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 272.

²⁰² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 273.

²⁰³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 273.

²⁰⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 274.

tartışmalar, Eş‘arî-Hanbelî geriliminin günümüze kadar süren etkilerini ortaya koymaktadır.

Eş‘arîlik, özellikle Mâtürîdîlik ile itikadî konularda ihtilafa düşmüştür. Hanefî fukahasının bir kısmı Mâtürîdîliği benimserken, Şâfiîler genellikle Eş‘arî ekolüne bağlı kalmışlardır. Ancak zamanla bu ihtilaflar yumuşamış, iki mezhep arasında uzlaşmacı bir tavır benimsenmiştir.²⁰⁵

2.5. *Habietü’l-Ekvân*’da Mezheplerin Teorik Sınıflandırılması

2.5.1. Halkın Dini Kategorilere Ayrılması

İnsanların kendi türlerini sınıflandırırken farklı ölçütler kullandıkları görülmektedir. Kimi yedi iklime,²⁰⁶ kimi doğu, batı, güney ve kuzey dört yöne, kimi de ırksal kategorilere²⁰⁷ göre tasnif yapmıştır. Ancak Sıddîk Hasan Han, insanları, dinlere mensup olanlar (ehlü’d- diyânât ve’l-milel) ve dinsiz düşünce ve sistemlere bağlı olanlar (ehlü’l-ehvâ ve’n-nihal) şeklinde iki temel gruba ayırmaktadır.²⁰⁸

Müellif, dine mensup olanlar (ehlü’d-diyânât) arasında Mecûsîleri, Yahudileri, Hristiyanları ve Müslümanları sayarken; dinsiz görüşlere sahip olanlar (ehlü’l- ehvâ) arasında da Felsefeciler, Dehrîler, Sâbiîler, yıldızlara ve putlara tapanlar ile Brahmanistleri sıralamaktadır.²⁰⁹ Sıddîk Hasan Han’ın yapmış olduğu bu sınıflandırma sistemi, İslâm Mezhep Tarihi yazımında belirgin bir sürekliliği gözler önüne sermektedir. Bu yapı, doğrudan Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal*’inde benimsediği şematik yapı ile örtüşmektedir.²¹⁰

Sıddîk Hasan Han, bu grupları değerlendirirken dinî mensubiyet taşıyanların kendi içinde mezhep veya fırkalara ayrıldığını ve bu fırkaların sayılarının belirli olduğunu ifade etmektedir. Buna karşılık, dinsiz düşünce sistemlerine bağlı olanların fırka sayılarının bilinemeyeceğini de belirtmektedir. Dinî grupların fırka sayılarının tespitinde

²⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 274.

²⁰⁶ Yeryüzünün yedi iklime ayrılması düşüncesi, geleneksel olarak Batlamyus’a (ö. 168 [?]) izâfe edilmekle birlikte, bu tasnifin kökenleri aslında İran coğrafya-kozmografya geleneğine dayanmaktadır. İranlılar, dönemlerinde bilinen dünyayı, coğrafi birimleri enlem-boylam gibi matematiksel ölçütlere bağlı kalmaksızın, kültürel ve siyasi merkezîyetçi bir perspektifle yedi iklim (kişver) şeklinde düzenlemişlerdir. Bu tasnifte İran’ı merkeze alan bir anlayışla; Hint, Arabistan, Çin, İran, Afrika, Türk ve Rum (Bizans/Anadolu) bölgeleri, yeryüzünün yedi ana iklimi olarak belirlenmiştir. Bkz. Mahmut Ak, “İklim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/28.

²⁰⁷ En büyük milletlerin Arap, Acem, Rum ve Hintliler olmak üzere dört tane olduğunu belirtir. Bkz. Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 284.

²⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 284.

²⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 284.

²¹⁰ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 26.

ise hadis kaynaklarında zikredilen “yetmiş üç fırka” rivayeti çerçevesinde ele alınmaktadır. Mecûsîler yetmiş, Yahudiler yetmiş bir, Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmıştır. Müslümanların ise yetmiş üç fırkaya bölüneceği aktarılmıştır. Müellif, bu ayrımları yaptıktan sonra hak olanın tek bir yol olabileceğini (fırkayı naciye), aynı anda iki farklı yolun doğru olamayacağını vurgulamaktadır.²¹¹

2.5.2. İslâm Mezheplerinin Tanımlanma Yöntemleri

Sıddîk Hasan Han, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inde belirttiği gibi, İslâm mezheplerinin sınıflandırılması ve tanımlanması konusunda, geleneksel mezhepler tarihi yazımına eleştirel bir yaklaşım getirmiştir. Ona göre, erken dönem mezhep tarihçilerinin çoğu İslâm fırkalarını tasnif ederken ne vahyî kesinlik taşıyan bir ölçüte ne de olgusal gerçekliği yansıtan tutarlı bir metodolojiye dayanmıştır. Bazı ekoller dışında, genellikle keyfi ve dağınık listeler sunulmuş, bu da mezheplerin anlaşılmasını zorlaştırmıştır.²¹²

Müellif, bir mezhebin tanımlanabilmesi için temel inanç esasları veya evrensel hükümler düzeyindeki ihtilafların belirleyici olması gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin, “cevherlerin hükümleri” gibi tek bir fer'î mesele üzerinde özgün görüş beyan eden bir kişiyi müstakil bir mezhep kurucusu (sâhibu'l-makâle) saymanın yanlış olduğunu belirtmektedir. Zira bu tür yaklaşımlar, mezhep tanımını içinden çıkılmaz bir karmaşaya sürüklemekte ve ilmi bir düzenlemeyi imkânsız kılmaktadır.²¹³

Sıddîk Hasan Han'a göre, mezheplerin sınıflandırılmasında sistematik ölçütler şarttır. Ne var ki, tarih boyunca yazarların çoğu, rastgele derlenmiş görüşleri aktarmakla yetinmiş, bu ölçütleri belirleme çabası göstermemiştir. Bu metodolojik boşluğa dikkat çeken Sıddîk Hasan Han, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'deki eleştirilerini destekler nitelikte, makul ve uygulanabilir bir tasnif sistemi geliştirmenin zarureti savunmaktadır.²¹⁴

Ona göre, Şehristânî'nin koymuş olduğu dört kaide, mezheplerin tasnifini kolaylaştıracaktır. İslâm mezheplerinin tasnifinde belirleyici rol oynayan dört temel prensip şunlardır: Birincisi, ilâhî sıfatlar ve tevhid meselesidir. Bu konuda Eş'arîyye, Kerrâmîyye, Mücessime ve Mu'tezile gibi fırkalar arasında önemli görüş ayrılıkları mevcuttur. İkinci prensip, kader ve adalet konusunu ele alır. Kaderiyye, Neccâriyye,

²¹¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 285.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 26-27.

²¹² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 285.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 27.

²¹³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 285-286.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 27-28-29.

²¹⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 286.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 27-28-29.

Cebriyye, Eş'arîyye ve Kerrâmiyye ekolleri bu alanda birbirinden farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Üçüncü prensip, va'd ve vaîd, isimler ve hükümler konularını kapsar. İmanın mahiyeti, tevbe, vaîd, ırcâ, tekfir ve tadlil gibi meselelerde Mürcie, Vaîdiyye, Mu'tezile, Eş'arîyye ve Kerrâmiyye fırkaları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Dördüncü ve son prensip ise vahiy-akıl ilişkisi, peygamberlik müessesesi ve imâmet konularını içerir. Hüsün-kubuh, ilâhi lütuf, peygamberlerin masumiyeti ve imâmetin şartları gibi meselelerde Şîa, Hâricîler, Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Eş'ariyye fırkaları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.²¹⁵

Müellif de tıpkı Şehristânî gibi bu temel konularda ortaya çıkan farklı yaklaşımları ve bu yaklaşımlar etrafında şekillenen grupları, birer fırka olarak nitelendirmektedir. Ancak mezhep veya fırka tanımlamasında kritik bir noktaya dikkat çeker. Bir âlimin bu prensiplerden birinde özgün bir görüş geliştirerek diğerlerinden ayrılması ve bu görüş etrafında müntesipler toplaması halinde yeni bir fırkanın teşekkül ettiğini ifade eder. Bununla birlikte, bir kişinin sadece tek bir konuda farklı görüş belirtmesi, kendisini veya takipçilerini bağımsız bir fırka haline getirmeyeceğini de vurgular.²¹⁶

2.6. Han'a Göre Mezhepleşmenin Ana Sebepleri

Sıddîk Hasan Han Şehristânî'den alıntı yaptığı bu bölümde, yaratılanlar içindeki ilk şüphenin İblîs'in ortaya attığı şüphe olduğunu söylemekte ve şüphenin kaynağı olarak da şeytanın ateşten yaratıldığını iddia ederek kibirlenmesini göstermektedir.²¹⁷ İblîs'in ortaya attığı bu kuşku dolu sorular neticesinde bid'at ve dalâlet mezheplerinin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu yedi kuşkunun Matta, Markos, Luka ve Yuhanna incillerinin şerhlerinde de bulunduğunu belirtmektedir.²¹⁸

Bu şüphelerin sayısının yedi olmasının ve büyük bid'at ve dalâletlerin sayısının yedi olmasını yazar ilginç bulmaktadır. Yazar, bu ilk şüpheden Hulûliyye, Tenâsühiyye, Müşebbihe, Şîa'nın gulâtı gibi mezheplerin, ikinci şüpheden ise Kaderiyye, Cebriyye, Mücessime gibi mezheplerin ortaya çıkmış olduğunu belirtmektedir.²¹⁹

Tarihsel süreçte önceki milletlerin inanç ve pratiklerine dair detaylı bilgiye ulaşmanın güçlüğüne işaret eden müellif, İslâm ümmeti içinde zuhûr eden tüm şüphelerin

²¹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 285-286.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 28.

²¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 286-287.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 28.

²¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 287.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 29-30.

²¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 289.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 30-31.

²¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 290.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 32.

kökeninin, Hz. Peygamber dönemindeki münafıkların ortaya attığı tartışmalara dayandığını belirtmektedir. Yazar, temelde ilk fitne hareketleri ile sonraki dönemlerde ortaya çıkan sapkın fırkaların argümanları arasında mahiyet farkı bulunmadığını belirtir. Zira, Resûlullah (s.a.v.) zamanındaki münafıkların ve inkârcıların ürettiği şüpheler, günümüzdeki bâtinî akımların söylemleriyle aynı epistemolojik temele dayanmaktadır. Yazar, bu grupların metodolojik ve itikadî hatalarını eleştirmekten de geri durmamaktadır.²²⁰

Hz. Muhammed'in vefatı sonrası yaşanan olaylar, İslâm ümmetinde derin ihtilafların ve şüphelerin temelini oluşturmuştur. Örneğin kalem-kırtas hadisesi,²²¹ Usume b. Zeyd ordusu meselesi, Resûlullah'ın vefat ettiğinden şüpheye düşülmesi, Hz. Muhammed'in defnedileceği yer meselesi,²²² imâmet-hilâfet meselesi,²²³ Hz. Muhammed'in mirası ve fedek arazisinin paylaşımı ayrıca Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) hilâfet döneminde, zekât vermektan kaçınanlar meselesi,²²⁴ Hz. Ömer'in halifeliği, Hz. Osman'a son döneminde yapılan şikâyetler ve Hz. Ali dönemindeki iç savaşlar,²²⁵ gibi konular mezhepsel ayrışmaları derinleştirmiştir.²²⁶ Tüm bu olaylar İslâm ümmetinde ilk siyasî ve itikadî şüphelerin nasıl filizlendiğini göstermiş, sonraki nesillerin mezhepsel ve ideolojik bölünmelerinin temelini atmıştır.

Şehristânî'nin de *el-Milel ve'n-Nihal*'de ifade ettiğı gibi Sıddîk Hasan da İslâm hukuk metodolojisinde içtihadın, Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas olmak üzere dört temel delile dayandığını ifade etmiştir. Bu yöntemlerin meşruiyetinin ve kapsamının, sahâbe neslinin uygulamalarıyla belirlendiğini, sahâbelerin, bir meselenin hükmünü önce Kur'an'dan bulduğunu ve onunla amel ettiğini, ardından Kur'an'da açık bir hüküm bulunmadığı takdirde Sünneti Seniyye'ye başvurduklarını belirtmiştir. Konuyla ilgili sarîh bir hadis varsa onunla hükmedildiğini, sünnette bir delil bulunmadığında ise içtihat yoluna başvurduğunu söyler. Zamanla içtihadın kaynaklarının dörde çıktığı, çünkü sonraki nesiller için sahâbe icmâi ve metodolojisine uymanın bağlayıcı hale geldiğini ifade eder.²²⁷

²²⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 291.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 34.

²²¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 292.

²²² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 293.

²²³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 293-294.

²²⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 294.

²²⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 294-295.

²²⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 295-296.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 35-39.

²²⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 304-305.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 187-188.

Müellif, ictihadın beş şartının olduğunu ve bu şartları taşıyan kimsenin müctehid sayılacağını, avamın ona ittibâ etmesinin vâcib olduğunu söylemektedir. İslâm hukuk tarihinde müctehid imamların, usul yaklaşımlarına göre Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey olmak üzere iki ekole ayrıldıklarını belirtir. Ehl-i Hadîs'in Hicaz halkı olduğunu, Ehl-i Rey'in de Irak halkı olduğunu söyler. Her iki ekol, hüküm çıkarmada farklı metodolojik yollar izlemektedir. Buna karşın her iki fırkanın birbirlerini tekfir etmeleri ve birbirlerini sapkınlıkla suçlamaları gerekmez. Zira Sıddîk Hasan Han'a göre, her iki müctehid içtihadlarında isabet etmişlerdir.²²⁸

2.7. Han'ın Mezhepçilik Eleştirisi ve Çözüm Yolları

2.7.1. Mezhepçilik Eleştirisi

Sıddîk Hasan Han, tıpkı Şehristânî'nin *Milel ve'n-Nihal*'inde, belirttiği gibi Kitap ehli olarak kabul edilen grupların, Hristiyanlar ve Yahudiler olduğunu bununla birlikte, Mecusiler ve Maniheiztlerin de kutsal metin benzeri yazılı kaynaklara sahip olduğunu belirtmektedir. Hz. İbrâhim'e indirilen sahifelerin, Mecûsîlerin işledikleri hata ve günahlar nedeniyle göğe çekilerek ref edildiğini nakleder. İslâm hukukunda Ehl-i kitap statüsünde değerlendirilmelerine rağmen, Mecûsîlerle evlenmenin ve onların kestiklerini yemenin helâl görülmediğini belirtir.²²⁹

Hz. Peygamber'den önceki dönemde, Yahudiler ve Hristiyanların birbirine zıt konumlarda yaşamışlardır. Ümmî toplumun yoğun olduğu Mekke'nin aksine, Yahudi ve Hristiyan cemaatler Medine de yaşamıştır. Hz. Âdem'den gelen ilâhî nurun iki kola ayrılarak bir kısmının İsrailoğullarına, diğer kısmının da Hristiyanlara intikal ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, Sıddîk Hasan Han, Yahudilik ve Hristiyanlığın aslî formlarını koruyamayarak tahrife uğradığını belirtir. Örneğin, “Yahudilerin Hz. İsa'yı reddetmesinin temelinde, onun Hz. Mûsâ'nın şeriatını değiştirdiği iddiasının yattığını söylemektedir.”²³⁰

Müellif, her iki din mensubunun da ilâhî hükümleri tahrif etmekle suçlandığını, Hz. İsa'nın Hz. Mûsâ'nın getirdiği mesajı onayladığını ancak her iki peygamberin de aslında Hz. Muhammed'in geleceğini müjdelediklerini iddia etmektedir. Yahudilerin, Hz. Muhammed zuhûr edince, ona karşı çıktıklarını ve yardım etmeyi reddettiklerini belirtir. Bu durumun, “Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından

²²⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 305-306.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 188-189.

²²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 312.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 197.

²³⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 312-313.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 197- 198.

ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap gelip de (Tevrat'tan) bilip öğrendikleri gerçekler karşısına gelince onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti böyle inkârcıdır.”²³¹ âyetinin bu hususu belirttiğini söyler.²³²

Sıddîk Hasan Han, Yahudilerin en büyük dört mezhebinin; Anâniyye, İseviyye, Yudganiyye ve Mûşkâniyye son olarak da Sâmirîler olduğunu belirtir.²³³ Bu mezheplerin hepsinin, Tevrat'ta Hz. Mûsâ'dan sonra gelecek bir peygamberin müjdelendiği konusunda hemfikir olduklarını ancak Hz. Muhammed'in gelişiinde onu tanımadıklarını aktarmaktadır.²³⁴

Hristiyanlara gelince, müellif, onların Meryem oğlu Mesih İsâ'nın ümmeti olduğunu, zamanla yetmiş iki fırkaya bölündüklerini söyler. Melkâniyye, Nestûriyye ve Ya'kûbiyye gibi büyük mezhepler şeklinde ortaya çıktığını ve diğer fırkaların da bu ana mezheplerden teşekkül ettiğini belirtmektedir.²³⁵

Müellif, Yahudiler ile Hristiyanlar arasındaki ihtilâfin ancak Hz. Muhammed'in hükmüne başvurularak çözülebileceğine inanmaktadır. Her iki grup da diğerini doğru yoldan sapmakla suçlarken, Hz. Peygamber ise onlara, Tevrat ve İncil'i hakkıyla uygulamadıkları sürece hidâyet üzerine olamayacaklarını söylemiştir. Gerçek kurtuluşun ise Kur'an'ı kabul etmek, onun hükümlerine göre amel etmek ve son peygamberin otoritesine boyun eğmekle mümkün olacağını ifade etmektedir. Sonuç olarak, bu gruplar Allah'ın âyetlerini inkârda ısrar ettikleri için üzerlerine yoksulluk ve ilâhî gazap gelmiştir. Bu durum, Bakara Suresi 61. âyetle²³⁶ desteklenmiş, böylece inkârcılığın sonuçlarına dikkat çekilmiştir.²³⁷

2.7.2. Mezhepçiliğin ve İhtilâfların Çözüm Yolları

Mezhep, Arapçada “izlenen yol” anlamına gelmektedir. Dinî terminolojide ise İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in anlaşılması, yorumlanması ve uygulanmasında ortaya çıkan sistematik farklılıkları ifade etmektedir. Tarihsel süreçte, Müslümanların sosyo-kültürel ve siyasi şartlara bağlı olarak geliştirdikleri bu yorum

²³¹ el-Bakara, 2/89.

²³² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 314.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 198.

²³³ Şehristânî, Yahudilerin dört büyük mezhebinin; Anâniyye, İseviyye, Mukâribe ve Yudgâniyye ve son olarak da Sâmirîler olduğunu belirtir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 204-208.

²³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 314.

²³⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 314-315.

²³⁶ “İşte (bu hadiseden sonra) üzerlerine aşağılık ve yoksulluk damgası vuruldu. Allah'ın gazabına uğradılar. Bu musibetler (onların başına), Allah'ın âyetlerini inkâra devam etmeleri, sebebiyledir.”

²³⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 314.

farklılıkları, zamanla kurumsal kimlik kazanmış ve mezhepleri oluşturmuştur. Kısacası mezhepler, dinin ana kaynaklarına yaklaşım metodolojisindeki çeşitliliğin teşkilatlanmış halidir.²³⁸

Allah Teâlâ, Araf Suresi 181. âyetinde,²³⁹ İslâm ümmeti içinde daima hakka ve adalete bağlı bir topluluğun bulunacağını müjdelemektedir. Ancak Peygamber Efendimiz de bir hadis-i şeriflerinde; “Ümmetim, yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Onlardan yalnızca biri kurtuluşa erecek, diğerleri helâk olacaktır.” buyurmuştur. Kendisine, “Kurtulan fırka kimlerdir?” diye sorulunca da “Bugün, benim ve ashabımın üzerinde bulunduğumuz yolda olanlardır.” cevabını vermiştir.²⁴⁰ Bu hadis, hakikatin ölçüsünün Kur’an ve sahih Sünnet olduğunu, mezheplerin ise ancak bu ölçüye uyduğu sürece makbul sayılacağını göstermektedir. Sıddîk Hasan Han, bu duruma işaret ederek, mezhep taassubunun aşılması için Kur’an ve Sünnet’e dönüşün zarureti dikkat çekmiştir.²⁴¹

Sıddîk Hasan Han, körü körüne taklidin, kişinin eleştirel akıl yürütmeksizin ebeveynlerinin veya hocalarının inancını benimsemesi olarak nitelendirir. Bu durum, kişinin hak-batıl ayrımı yapamamasına ve mezhep taassubuna yol açabildiğine ancak istisnai olarak bazı bireylerin taklid sürecinde hakkı görüp şahitlik edebildiklerine, bunun da büyük bir erdem olduğuna vurgu yapmaktadır.²⁴²

Bilimsel çıkarım yöntemiyle oluşan inançlar, aklî ve naklî delillere dayalı metodolojik bir süreci vurgular. Müellif, bu tür inançların kendi görüşünde ısrar olarak nitelendirilemeyeceğini, bunun nesnel verilere dayanan bir ictihat olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur.²⁴³

Sıddîk Hasan Han, felsefî yaklaşımı benimseyenlerin (filozoflar, Sâbiîler, Brahmanlar) peygamberliği reddederek aklî sınırlarla toplumu düzenlemeyi tercih ettiklerini belirtir. Buna karşılık, vahye dayalı dini yaklaşımın hem peygamberliği hem de akli kabul ettiğini ve bu ikili kabulün, İslâm düşüncesindeki akıl-vahiy uzlaşısı geleneğini yansıttığını belirtir. Müellifin, özellikle belirttiği nokta ise akli kabul etmenin vahyi zorunlu kılmadığı, fakat vahyi kabul edenlerin akli da içselleştirdiği şeklindedir.²⁴⁴

²³⁸ Bulut, *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*, 15.

²³⁹ el-A’râf, 7/181.

²⁴⁰ Tirmizî, *İman*, böl. 18.

²⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 285.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 27.

²⁴² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 302.

²⁴³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 302.

²⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 302.

“Allah nezdindeki hak din İslâm’dır.”²⁴⁵ ayeti ve Beyyine sûresinde geçen “sağlam din”²⁴⁶ kavramı ilâhi hesap ile ilişkilendirilir. Bu durumun, mezhepler arası ihtilâflarda, hakikatin ölçütünün ilâhî referanslar olduğunu göstermektedir.²⁴⁷

Sıddîk Hasan Han, insanın toplumsal bir varlık olmasından dolayı “millet, şariat ve cemaat” gibi oluşumlara ihtiyaç duyduğunu belirtir. Ancak bu oluşumların farklı yorumlanması tarihsel süreçte mezhep ayrılıklarını doğurmuştur. Ona göre “(Ey Ümmetler!) Her birinize bir şeriât ve bir yol verdik.”²⁴⁸ âyeti, çoğulculuğa izin verirken, pratikte bu çoğulculuk mezhep taassubuna dönüşebilmiştir.²⁴⁹

İhtilâfların çözümü ancak “ilâhî bir mahkeme” ile mümkündür. Hz. Muhammed “Ey Kitap Ehli! Siz, Tevrat’ı, İncil’i ve Rabbinizden size indirileni hakkıyla uygulamadıkça (doğru) bir şey (yol) üzerinde değilsinizdir.”²⁵⁰ uyarısında bulunmuştur.²⁵¹ Bu âyet, dinî metinlerin aslına uygun şekilde anlaşılmasına ve uygulanmasına işaret ederek mezhepçiliği aşmanın yolunu bize göstermektedir.

2.8. Habietü’l-Ekvân’a Göre İnanç Ayrışmalarının Tarihi ve Teolojik Kökenleri ve Dinî Guruplar

Sıddîk Hasan Han, dinlerin temel ilkeleri hakkında görüş belirtenlerin, “İslâm’ı benimseyenler” ve “İslâm’a aykırı görüşler benimseyenler” şeklinde iki kategoride ele alındıklarını belirtmektedir. İslâm’a aykırı olan itikadî ekolleri Dehriyye, Ashabu’l-Ânâsır, Seneviyye (Mecusiler), Tabiyyûn, Sabî²⁵² Yahudilik, Nesârî (Hristiyanlık), Hind Ehli, Zenâdika ve Filozoflar.²⁵³ şeklinde on fırkaya ayırmaktadır:

Dehriyye, Ashâbu’l-Ânâsır, Tabiyyûn hakkında bir bilgi vermediği görülmektedir.²⁵⁴ Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında ise ilerleyen başlıklarda bilgi verdiğini görmekteyiz.²⁵⁵

²⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/19

²⁴⁶ el-Beyyine, 98/5.

²⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 303.

²⁴⁸ el- Mâide, 5/48.

²⁴⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 303.

²⁵⁰ el-Mâide, 5/68.

²⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 314.

²⁵² Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 235.

²⁵³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 236.

²⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 235.

²⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 313-314.

(i) **Seneviyye:** Bunların Mecûsiler olduğunu belirten Sıddîk Hasan Han, onların nur ve zulmet şeklinde, iki ezeli unsuru savunduklarını, Nur'un Yezdân, Zulmet'in de Ehrimen olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Hz. İbrâhim'in (a.s.) peygamberliğini de kabul ettiklerini nakleden müellif, bunları; Keyûmersiyye, Zûrvaniyye, Zerdüştiyye, Seneviyye, Mâneviyye, Mazdekiyye, Deysânîyye ve Ferkûniyye şeklinde sekiz fırkaya ayırıp ve her birini kurucuları ile birlikte nakletmektedir.²⁵⁶

Sıddîk Hasan Han, Hz. İbrâhim zamanında dini fırkaların temelde Sabîîler ve Hanîfler olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade eder.²⁵⁷ Sabîîlerle birlikte Hanîfliği ele alması Hz. İbrâhim zamanındaki bu fırkaları daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

(ii) **Sabîîler:** Sıddîk Hasan Han, bunların gök cisimlerine, putlara tapan ve peygamberleri inkâr eden bir fırka olduğunu bildirmektedir. Hanîflerle aralarında şiddetli münazaralar ve savaşlar yaşandığını zikretmektedir. Sabîîler arasında ruhanî varlıklara ve yıldızlara tapanların da olduğunu belirten müellif, onları çeşitli guruplara ayrıldığını ifade etmektedir.²⁵⁸

(iii) **Ashâbu'l-Heyâkil:** Müellif bu gurubun, Güneşin tüm tanrıların tanrısı olduğuna inandıklarını belirtmektedir.²⁵⁹

(iv) **Harrânîyye:** Tanrının zatında bir ancak gözle görünen şekilde çok olduğuna inandıklarını ifade etmektedir.²⁶⁰ Hanîfler, ruhanî varlıkların bir kısmının potansiyel, bir kısmının ise fiilen var olduğuna, ayrıca potansiyel olanın, fiilî hale gelmesi için bir müessire ihtiyacı olduğuna inanırlar. Sıddîk Hasan Han Hanîflerin, Hz. İbrâhim'in (a.s.) peygamberliğini kabul ettikleri ve onu kendilerinden saydıklarına inandıklarını ifade etmektedir. Hanîflerin fırkalarının Kâzimîler, Beydâniyye, Kantâriyye olduğunu belirtir.²⁶¹

- a. **Kâzimîler:** Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Kâzım b. Târah'a nispet etmektedir. Hakikatin Hz. İdrîs, Hz. Nûh ve Hz. İbrâhim'in şariatlarının birleşmesinden oluştuğunu belirtir.²⁶²

²⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 235.

²⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 315.

²⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 235.

²⁵⁹ Şehristânî Ashabu'l-Heyâkil'in, yıldızları ilâh kabul ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 286.; Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 236.

²⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 236.

²⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 235.

²⁶² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 235-236.

b. **Beydâniyye:** Müellif bu fırkayı, Beydân-ı Asgâr'a nispet etmektedir.

Peygamberliğin, ilâhî sırlardan biri olduğuna inanmaktadırlar.

c. **Kantâriyye:** Hz. Nûh'un (a.s.) peygamberliğine inanırlar.

(v) **Hind Ehl-i:** Müellif, Hindlilerin putlara taptıklarını, farklı görüşlere sahip olduklarını ve bunlardan birinin de Berâhime (Brahmanistler) olduğunu ifade etmektedir. Brahmanların, peygamberliği inkâr ettikleri ve içlerinde tenasüh inancına sahip olanlar olduğunu belirtir. Bunların kendi içinde Ashabu'l-Ruhânîyyat, Bahâderiyye, Nâsûtiyye, Bâhiriyye ve Kâbeliyye (dağlılar) gibi kollara ayrıldıklarını nakletmektedir.²⁶³

(vi) **Zenâdika:** Zındıkların çeşitli kollara ayrıldıklarını ifade eden müellif, bunlardan birinin de Karâmita olduğunu belirtir.²⁶⁴

(vii) **Filozoflar:** Sıddîk Hasan Han'ın filozof (feylesof) terimini, İslâm felsefesi literatüründeki kullanımı bağlamında analiz ettiği görülmektedir. Aristoteles'in, mantık ilmini sistematize ederek potansiyel anlamda var olan bu ilmi açığa çıkardığını ifade etmektedir.²⁶⁵

2.9. Han'a Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması ve Tanıtımı

Müellif, İslâm'ın beş fırkasının; Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Havâric olduğunu, her bir fırkanın kendi içinde guruplara ayrıldığını belirtmektedir.²⁶⁶

2.9.1. Ehl-i Sünnet

Ehl-i sünnet çizgisinde birleşenlerin, fikhî ve itikadî küçük farklılıklar dışında genel bir birlik içinde olduklarını, diğer dört mezhebin (Mürcie, Mu'tezile, Şîa ve Hâricîler) ise Ehl-i sünnet'e farklı derecelerde muhalefet ettikleri nakledilmektedir.²⁶⁷

Mürcie mezhebi içinde Ehl-i sünnet'e en yakın görüşe sahip olanları, imanı kalp ve dil ile tasdik etmekle sınırlandırırken; en uzak olanları Cehm bin Safvân (ö. 128/745-46) ve Muhammed bin Kerrâm'ın (ö. 255/869) taraftarları olduğu belirtilmektedir.²⁶⁸

Mu'tezile mezhebi içinde Ehl-i sünnet'in en yakın savunucuları arasından Hüseyin en-Neccâr (ö. 230-845 civarı) ve Bîşr bin Gıyâs el-Merîsî'nin (ö. 218/833)

²⁶³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 236.

²⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 236.

²⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 236-237.

²⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 237.

²⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

²⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

mensupları ve onlardan sonrada Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50 [?]) geldiği zikredilmektedir.²⁶⁹

Şîa'nın içinde Ehl-i sünnet'e en yakın görüşlere sahip olan kolun, Hasan bin Salih bin Hayy'in (ö. 168/784-85) taraftarlarının olduğu; en uzak görüşe sahip olanın ise İmâmiyye mezhebi olduğu ifade edilmektedir. Aşırı Şîi gruplar (Ğaliyye) ise İslâm dışı kabul edilmektedir.²⁷⁰

Hâricîlerin en ılımlı kolunun İbâdiyye olduğu ifade edilirken, en radikal kolunun ise Ezârika olduğu belirtilmektedir. Bâtıniyye'yi, Kur'an'ı kısmen inkâr edenler olarak değerlendirirken, icmâya aykırı davranan Acârîde gibi grupları da ümmetin icmâsıyla küfürle ithâm edilenler olarak nakledildiğini söylemektedir.²⁷¹

2.9.2. Mu'tezile

Sıddîk Hasan Han, Mu'tezile mezhebinin görüşlerini; Allah'ın sıfatlarını nefyederler. Adalet ve tevhid konusunda aşırı görüşlere sahiptirler. Bilgilerin tamamının akıl yoluyla elde edilip bilginin zorunlu olduğunu iddia ederler. Çoğunlukla imametın seçimle belirlendiğine inanmaktadırlar.²⁷² Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul ederler. Ru'yetullah'ı inkâr ederler. Kabir azabını inkâr ederler. Kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu ileri sürerler. Allah Teala'nın kötülükleri yaratmadığına inanırlar, şeklinde özetlemektedir.²⁷³

Sıddîk Hasan Han, Mu'tezile mezhebini Vâsılıyye, 'Amriyye, Huzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Bîşriyye, Muzdâriyye, Hişâmiyye, Hâitiyye, Himâriyye, Muammeriyye, Sümâmîyye, Câhızıyye, Hayyâtıyye, Ka'biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye ve Şeytaniyye olmak üzere yirmi fırkaya ayırmaktadır.²⁷⁴

(i) **Vâsılıyye:** Sıddîk Hasan Han bu fırkanın, Vâsıl bin Atâ Ebû Huzeyfe el-Gazzâl'ın (ö. 131/748) mensupları olduğunu ifade etmektedir. Vâsıl'ın, Benî Dabbe veya Benî Mahzûm'un mevalisi bir aileden geldiğini söyler. Hasan Basri'nin öğrencisi olan, Vâsıl b. Atâ'nın, Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 81/700) oğlu Ebû Hâşim Abdullah'tan (ö. 98/716-17) ilim öğrendiğini ancak imâmet konusunda ona muhalefet ettiğini aktarmaktadır. Sıddîk Hasan Han, Vâsılıyye'nin görüşlerini; (i) Allah'ın sıfatlarının

²⁶⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

²⁷⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

²⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

²⁷² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238.

²⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 269.

²⁷⁴ Sıddîk Hasan Han'ın yirmi fırkaya ayırdığı Mu'tezile mezhebini Şehristânî 12 kola ayırmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 60-86.

reddedilmesi, (ii) Kader konusu, (iii) el-Menzile beyne'l-menziileteyn, (iv) Cemel ve Sıffin savaşlarında yer alan iki taraftan birinin haklı olduğu ancak hangisinin hatalı olduğunu belirtmemesi, şeklinde bu dört temel ilke üzerine kurulduğunu nakletmektedir.²⁷⁵

(ii) **'Amriyye:** Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) taraftarları olan bu gurubun, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) hakkında taraflı bir söz söylemekten kaçındıkları belirtilmektedir. İbni Münebbih'in, Amr bin Ubeyd ve bazı arkadaşlarının Hasan Basri'nin meclisinden ayrıldıkları için onlara da "Mu'tezile" denildiği, ifade edilmektedir.²⁷⁶

(iii) **Huzeyliyye:** Sıddîk Hasan Han bu fırkanın, Mu'tezile'nin temel görüşlerini Vâsıl bin Atâ'nın öğrencisi olan Osman b. Halid et-Tavîl'den öğrenen ve "Mu'tezilenin şeyhi" olarak bilinen Ebü'l-Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf'a (ö. 235/849-50 [?]) bağlı olanlar olduğunu belirtmektedir. Diğer Mut'ezile âlimlerinden kendine has on meselede özgün bir yaklaşım benimsemektedir. (i) Allah'ın ilim, kudret ve hayat gibi sıfatlarının, O'nun zatından ayrı değil, bizzat zâtının kendisi olduğunu savunmuştur. (ii) Allah'ın herhangi bir mekâna bağlı olmayan, kadîm ve çok sayıda iradesinin bulunduğunu ve bu iradelerle "Mürîd" sıfatını kazandığını iddia etmiştir. (iii) "Kün" (ol!) emri gibi Allah'ın bazı kelâmlarının mekânsız olduğunu, ancak vahiy ve emirler gibi diğer kelâmlarının ise bir mekânda vücut bulduğunu öne sürmüştür. (iv) Ahiret âleminde Allah'ın yaratma, yok etme, diriltme ve öldürme gibi fiillerinin sona ereceğini ve yeni bir olayın meydana gelmeyeceğini dile getirmiştir. (v) Cennet ve Cehennem ehlinin nihayetinde tüm hareketlerini kaybederek sonsuz ve değişmez bir hareketsizlik (sükûn) içine gireceklerini söylemiştir. (vi) İnsandaki bir işi yapma gücünün (istitâat), sağlık gibi sonradan yaratılan ve geçici bir araz olduğunu belirtmiştir. (vii) Kalbin amelleri (iman, marifet) ile bedenın amelleri (namaz, oruç) arasında mahiyet farkı olduğunu belirterek bu ikisini birbirinden ayırmıştır. (viii) Allah'ı tanımanın, vahiy gelmeden önce de aklî bir zorunluluk (vacip) olduğunu iddia etmiştir. (ix) Öldürülen bir insanın, eğer öldürülmemiş olsaydı dahi, takdir edilmiş olan o vakitte mutlaka öleceğini ve ömrün artması veya eksilmesinin mümkün olmadığını savunmuştur. (x) Allah'ın iradesi, irade ettiğinden başka olduğunu öne sürmüştür. Gözle görülmeyen (gaybî) bir konuda kesin delil oluşturabilmenin ancak yirmi şahit ile mümkün olabileceğini iddia etmiştir.²⁷⁷

²⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 238-239.

²⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 239.

²⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 239-240.

(iv) Nazzâmiyye: Bu fırkanın, Mu‘tezile’nin önde gelen isimlerinden biri olan ve düşünceleriyle de dikkat çeken, İbrahîm bin Seyyâr en-Nezzâm’ın (ö. 231/845) mensupları olduğu anlatılır. Kendine has birçok görüş benimseyen Nazzâm, bölünemeyen en küçük parçanın (atom) olamayacağı fikri noktasında filozoflarla aynı görüşü benimsediği ve tavra (sıçrama) teorisini ihdas ettiği belirtilmektedir.²⁷⁸

(v) Esvârîyye: Ebu Ali Amr bin Kâid el-Esvârî’nin (ö. 240/854) taraftarlarının oluşturduğu bir fırka olduğunu aktarmaktadır. Esvârî’ye göre Allah Teâlâ, yapmayacağını bildiği şeyi yapmaya güç yetiremez.²⁷⁹

(vi) İskâfîyye: Bu fırkanın, Ebû Ca’fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî’nin (ö. 240/854) mensupları olduğu söylenilmektedir. İskâfî’ye göre Allah Teâlâ, akıl sahiplerine güç yetiremez, ancak çocuklara ve delilere zulmetmeye güç yetirebilir.²⁸⁰

(vii) Ca’feriyye: Ca’fer bin Harb’in (ö. 236/850-851 [?]) mensupları olduğu ifade edilmektedir. Ca’fer b. Harb; (i) İslâm ümmetinin fâsıkları arasında Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusilerden daha kötü olanlarının olduğunu iddia etmektedir. (ii) Günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde kalacaklarını savunmaktadır. (iii) Bir adamın, evlenme teklif etmek için bir kadına elçi gönderdiğini, kadının da bu teklifi kabul edip adamın yanına giderek, nikahsız bir şekilde ilişkiye girmesi durumunda, kadına had cezasının gerekmediğini; çünkü kadının evlenme niyeti ile geldiğini ancak adamın zinaya yöneldiği gerekçesiyle had cezasını hak ettiğini söylemektedir.²⁸¹

(viii) Bîşriyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Bîşr b. Mu‘temir’e (ö. 210/825) nispet etmektedir. Bu fırka; tat, renk, koku ve idrak gibi duyularla kavranan her türlü algıyı yaratanın, Allah olmadığını, insanın yaratılışında mevcut olan doğal bir mekanizma olduğunu ileri sürmektedir. Bu radikal fikirlerinden dolayı tecrit edilmiş ve İslâm düşünce ekolleri arasında yalnız kalmıştır. Ayrıca büyük günah işleyen bir kimsenin, o günahı tövbe etmesinin ardından o günahı tekrar işlemesi halinde, tövbe ettiği ilk günahın cezasını tekrar hak ettiğini savunmaktadır.²⁸²

(ix) Muzdâriyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkayı Ebû Mûsâ İsâ b. Sabîh’e (ö. 226/841) nispet etmektedir. Ebû Mûsâ’nın, Bîşr b. Mu‘temir’in (ö. 210/825) öğrencilerinden biri olduğunu, zâhit kişiliğiyle tanındığından dolayı “Mu‘tezile’nin Râhibi” ismiyle anıldığını belirtmektedir. Ebû Mûsâ, Mu‘tezile’nin önde gelenleri

²⁷⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 240-241.

²⁷⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 241.

²⁸⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 241.

²⁸¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 241.

²⁸² Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 241.

tarafından genel olarak kabul görmüşse de bazı meselelerde tek başına kalmıştır. Bu meseleler arasında Allah'ın yalan söylemeye ve zulmetmeye gücünün yetmesine rağmen bunları yapması halinde yalancı ve zalim bir ilâh olacağı görüşü yer almaktadır. Ayrıca bir fiilin tevellüt yoluyla iki etkenden zuhur edebileceğini benimsemekte ve insanların Kur'an'ın belâgat ve fesâhat bakımından bir benzerini getirebileceğini savunmaktadır. Bunlara ek olarak, Allah'ın ahirette görülebileceğini benimseyenleri ve bu konuda şüphe edenleri de kâfir saymıştır.²⁸³

(x) Hişâmiyye: Hişâm b. Amr el-Fuâtî'nin (ö. 218/833'ten önce) mensupları olduğu belirtilmektedir. Kader konusundaki aşırılığı Mu'tezile'nin diğer üyelerinden fazla olduğu ve kulun hiçbir fiilinin Allah'a nispet edilmediği gibi konuların yanında bazı bid'at fikirlere de sahip olduğu belirtilmektedir.²⁸⁴

(xi) Hâitiyye: Ahmed b. Hât'in (ö. 232/846-847) mensupları olduğu ifade edilmektedir. Sıddîk Hasan Han, Hât'in İbrahim b. Seyyar el-Nazzâm'ın ashabından olduğunu ve sapkın iddiaları olduğunu söylemektedir.²⁸⁵

(xii) Himâriyye: Askerimükrem'den olan Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimsemektedirler. Onlara göre; mesh edilmiş, hayvan suretine dönüştürülmüş kimse, küfrü benimsemiş kâfir bir insandır. Nazar, marifeti zorunlu kılar ve onun bir faili yoktur. Allah'ın, kuluna hayat ve kudret yaratma gücü verebileceğini savunurlar.²⁸⁶

(xiii) Mu'ammeriyye: Muâmmar b. Abbâd es-Sülemî'ye (ö. 215/830) uyanlar olduğu belirtilmektedir. Es-Sülemî'nin Kaderiyye'nin en aşırı fikirlerini benimseyen, Allah'ın sıfatlarını tamamen reddeden aşırı fikirlere sahip biri olduğu söylenilmektedir. Mu'tezilenin ileri gelenlerinin bazı görüşlerinden ayrıldığı ifade edilmektedir.²⁸⁷

(xiv) Sümâmiyye: Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî'nin (ö. 213/828) mensupları olduğu ifade edilmektedir. Onun din anlayışında çelişkili görüşleri bir araya getiren ahlâkî bakımdan da zayıf bir kimse olduğu söylenilmektedir. Sümâme, tüm fiillerin kendiliğinden oluştuğunu ve bu fiillerin bir faili olmadığını savunmaktadır. İstitâati, bedeninin sağlıklı ve organların düzgün çalışması olarak tanımlamakta ve fiilden önce mevcut olduğunu belirtmektedir. Şariat gelmeden önce insanın, Allah'ı bilmek zorunda olduğunu ileri sürmektedir.²⁸⁸

²⁸³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 241-242.

²⁸⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 242.

²⁸⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 243.

²⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 244.

²⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 244.

²⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 244-245.

(xv) **Câhızıyye:** Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö. 255/869) taraftarları tarafından kurulduğu söylenilmektedir. Câhız'ın, Mu'tezile bilginlerinden ayırıcı bazı görüşleri olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan biri olan; Kur'an'ın bir bedeni olduğu, bazen bir insana bazen de bir hayvana dönüştüğü şeklindeki çarpıcı ifadesidir.²⁸⁹

(xvi) **Hayyâtıyye:** Sıddîk Hasan Han bu fırkanın, Ka'bi olarak da bilinen, Ebu Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî'nin (ö. 319/931) hocası olan Ebû Hüseyin b. Ebi Amr el-Hayyât'ın (ö. 300/913 [?]) taraftarlarının oluşturduğunu ifade etmektedir. Sıddîk Hasan Han, her ikisinin de Bağdat Mu'tezile'sine mensup olduğunu söyledikten sonra Hayyât, "mâ'dum"un bir şey olduğu ispatında aşırılık gösterdiğini belirtmektedir.²⁹⁰

(xvii) **Ka'biyye:** Ebû Kasım Abdillâh bin Ahmed b. Mahmud el-Belhî'nin mensuplarıdır. Ka'bi olarak da bilinen Belhî'nin bazı konularda kendine has özgün görüşleri olduğu ifade edilmektedir. Belhî, Allah'ın iradesinin, O'nun zâtına ait bir sıfat olmadığını ileri sürmekle birlikte bu iradenin Allah'ın kendi zatını yöneten bir şey de olmadığını savunmaktadır. Ru'yetullah konusundaki görüşü ise Mu'tezile mezhebinin genel prensipleriyle uyumlu olduğu görülmektedir.²⁹¹

(xviii) **Cübbâiyye:** Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi'ye (ö. 303/916) uyanlardır. Cübbâi'nin, Bağdat Mu'tezile ekolünden olduğu ve bazı konularda kendine özgü görüşlere sahip olduğu belirtilmektedir. Cübbâi'nin; Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir'den (ö. 13/634) üstünlüğü konusunda kararsız kaldığını, bununla birlikte Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman'dan daha faziletli olduğunu söylediği ifade edilmektedir. Cübbâi'nin; Hz. Ali'nin, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan daha faziletli olduğunu söylemediği de görüşleri arasında yer almaktadır.²⁹²

(xix) **Behşemiyye:** Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Ebû Ali el-Cübbâi'nin (ö. 321/933) (Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi'nin oğludur.) takipçileri tarafından kurulduğu söylenilmektedir. Ebû Hâşim'in birçok yenilikçi görüş ortaya koyduğu belirtilmektedir. Sıddîk Hasan Han, Ebû Hâşim ve Cübbâi'nin imanının, farz kılınan ibadetleri eda etmek olduğunu ifade ettiklerini söylemektedir.²⁹³

²⁸⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 245.

²⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 245.

²⁹¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 245.; Şehristânî, Hayyâtıyye ve Ka'biyye'yi tek bir fırka olarak ele almaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 81.

²⁹² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 245-246.

²⁹³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 246.; Şehristânî, Cübbâiyye ve Behşemiyye'yi tek bir fırka olarak ele almıştır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 82.

(xx) Şeytaniyye: Bu fırka, “Şeytânüttâk” olarak bilinen Muhammed b. Nu‘mân’ın (ö. 160/177 [?]) mensuplarından oluşmaktadır. Sıddîk Hasan Han, bu şahsın Ravâfız içerisinde yer aldığını ve aynı zamanda hem Mu‘tezile’nin hem de Rafiziler’in bid’atlerini benimsediğini aktarmaktadır. Bu fırkanın mensupları arasında, Mu‘tezileden olup Râfizî olmayanlar bulunsa da genel olarak fırkanın doktrin yapısı Mu‘tezile ile Râfizîliğin teorik olarak iç içe geçtiği bir karakter arz etmektedir.²⁹⁴

2.9.3. Mürcie

Sıddîk Hasan Han, Mürcie kelimesinin ümit vermek (recâ) ve tehir etmek, ertelemek anlamlarına gelen “ircâ” mastarından türediğini ifade etmektedir. Bu açıklamalardan sonra Mürcie’nin üç sınıfa ayrıldığını belirtir. Birinci sınıfın; “ircâ ile kader arasında bağ kuranlar” olduğunu ve bu gurubu temsil edenler arasında, Gaylân ve Ben-i Hanîf’ten Ebû Şimr gibi isimlerin yer aldığını ifade etmektedir. İkinci sınıfın; “ircâ ile cebr’i (zorlama) birleştirenler” olduğunu ve bu gurubu temsil edenin Cehm b. Safvan olduğunu belirtmektedir. Üçüncü sınıfı; “saf ircâ inancını benimseyenler” şeklinde dört fırkaya ayırır. Sıddîk Hasan Han, sadece üçüncü guruptan bahsetmektedir. Ve Saf ircâ inancını benimseyenleri Yûnusiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye şeklinde dört fırkaya ayırmaktadır.²⁹⁵

(i) Yûnusiyye: Sıddîk Hasan Han, Yunus b. Amr’a nispet ettiği bu fırkanın, Râfizi olan Yunus b. Abdurrahman el-Kummî ile karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir. Yunus’a göre imanın, Allah’ı tanımak, O’na boyun eğmek, O’nu kalpten sevmek ve O’nun bir olduğunu, benzerinin olmadığını ikrar etmek şeklinde olduğunu belirtmektedir.²⁹⁶

(ii) Gassâniyye: Gassân b. Ebân el-Kûfî’ye (ö. II./VIII. yüzyıl) uyanlardırlar. Gassân, iman hakkındaki görüşünün, Ebû Hanîfe’nin görüşüyle aynı olduğunu ve Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) de Mürcie olduğunu söylediği ifade edilmektedir. İmanın güneşin çapı gibi artmayacağını ve eksilmeyeceği görüşünde olduğu belirtilmektedir.²⁹⁷

²⁹⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 246. Şunu da belirtmek gerekir ki Sıddîk Hasan Han’ın yirmi kola ayırdığı Mu‘tezile mezhebini, Şehristânî on iki kola ayırmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 59-86.

²⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 250. Şehristânî’ye göre ise saf irca fikrini benimseyenler altı fırkaya ayrılmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 135-140.

²⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 250.

²⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 250.

(iii) **Sevbâniyye:** Ebû Sevbân el-Mürciî'nin takipçileridirler. İyi nitelikleri terk ettiğinden dolayı kendisine “camiu'l-nekâis” noksanlıkları toplayan, denildiği ifade edilmektedir.²⁹⁸

(iv) **Tûmeniyye:** Ebû Muâz et-Tûmenî'ye uyanlardırlar. Ebû Muâz, bir farzı terk eden kişiye mutlak olarak “fasık” denemeyeceğini, ancak farzı terk etmenin “fisk” olduğu, ayrıca bir Peygamberi öldüren kişinin küfrü, öldürme eylemi yüzünden olmadığını, Peygamber'i hafife alması ve ona karşı saygısızlık etmesinden dolayı olduğu görüşlerinden bazıları olduğu belirtilmektedir.²⁹⁹ Sıddîk Hasan Han, Mürcie'nin bazı fırkalarının; Merîsiyye, Sâlihiyye, Cehderiyye, Ziyâdiyye, Şebîbiyye, Nâkıdiyye ve Behtemiyye şeklinde olduğunu aktarmaktadır.³⁰⁰

Müellif, İslâm düşünce tarihinde, “ircâ” fikrini ilk ortaya atan kişinin Hasan b. Muhammed b. Hanifiyye (ö. 100/718 [?]) olduğunu söylemektedir. Ali b. Ebî Tâlib'in torunu olan Hasan, büyük günah işleyenlerin durumu ve iman-amel ilişkisi konusunda “amelin imandan ayrı olduğu” görüşünü benimsemiş ancak bunu mutlak bir ayırım olarak değil, “amellerin eksikliğinin imanı ortadan kaldırmayacağı” şeklinde yorumladığı ifade edilmektedir. Sonrasında müellif, Mürcie mezhebinin; Hâricî Mürciesi, Kaderî Mürciesi, Cebriyye Mürciesi, Sâlihiyye Mürciesi şeklinde dört ana kola ayrıldığını nakletmektedir.³⁰¹

Sıddîk Hasan Han, “ircâ” (Mürcie) görüşünün ilk olarak ortaya çıkışı hakkında âlimlerin farklı rivayetler naklettikleri belirtmektedir. Kimi kaynaklar bu düşüncenin Basra'da zuhur ettiğini belirtirken, diğer bazı kaynaklar ise hicri II. asırda yaşamış bir âlimi bu görüşün müessisi olarak zikreder.³⁰²

2.9.4. Ravâfız (Şîa)

Sıddîk Hasan Han'ın, Şîi fırkaları ele alırken “Şîa” tabiri yerine, “Ravâfız” ifadesini kullandığı görülmektedir. Müslümanların beş ana fırkaya ayrıldığını belirtirken Şîa'yı bu sıralamaya dahil etse de müstakil bir başlık olarak “Şîa” yerine “Ravâfız” başlığını tercih ettiğini ve Şîiliğin alt kollarını bu başlık altında zikrettiğini görmekteyiz.

²⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 250.

²⁹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 250-251.

³⁰⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 251.

³⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 251-252.

³⁰² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 252.

Müellif, İslâm tarihinde özellikle hilâfet meselesi etrafında ortaya çıkan guruplardan birinin de “Ravâfız” olarak adlandırılan bu fırka olduğunu söylemektedir. Bu fırkanın, Ali b. Ebû Tâlib’e aşırı sevgi besleyen ancak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Âişe (ö. 58/678) ve Hz. Muâviye’ye (ö. 60/680) karşı düşmanlıklarıyla bilinen bir fırka olarak tanındığını zikretmektedir.³⁰³

Müellif “Ravâfız” tabirinin kökeninin, Zeyd b. Ali’nin, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in hilâfetlerini reddetmeyip onları “Hz. Peygamber’in vezirleri” olarak nitelendirmesine karşı çıkanların tutumuna dayandığını belirtmektedir.³⁰⁴

Râfîzî düşünce geleneğinde merkezî bir role sahip olan imamet meselesi, nassın kapsamı, imamların sırası ve meşruiyet kaynakları gibi konuların ciddi ihtilaflara yol açtığı ve bu durumun çok sayıda fırkanın teşekkül etmesine zemin hazırladığı ifade edilir.³⁰⁵

Müellif, Ravâfız’ı İmâmiyye, Keysâniyye, Hattâbiyye, Zeydiyye, Sebâiyye, Kâbiliyye, Beyâniyye, Muğiriyye, Hişâmiyye, Zerrâriyye, Cenâhiyye, Mensûriyye, Ğurâbiyye, Zemmiyye, Yûnusiyye, Rizâmiyye, Şeytâniyye, Beselmiyye, Ca’feriyye ve Sabbâhiyye şeklinde fırkalara ayırmaktadır.³⁰⁶

(İ) İmâmiyye: Bu fırkanın, Hz. Muhammed’den sonra Hz. Ali’nin imametinin açık nas ile sabit olduğunu söyleyenler olduğu belirtilmektedir. İslâm dininde onlara göre, imâmet tayini meselesi kadar üzerinde titizlikle durulması gereken başka bir husus mevcut değildir.³⁰⁷

Sıddîk Hasan Han, İmâmiyye fırkasını sekiz guruba ayrıldığını belirterek bunları;³⁰⁸ Navûsiyye, Mübârekiyye, Şümeytiyye, Mu’ammeriyye, Vâkıfiyye, Zürâriyye, Mufaddaliyye, Müfevveze³⁰⁹ şeklinde sıralamaktadır.

(a) Navûsiyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkanın kurucusunun kim olduğu hakkında bilgi vermemektedir.³¹⁰ Bu fırkanın, Ca’fer es-Sâdık’ın (ö. 148/765) ölmediğini ve hala

³⁰³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 253.

³⁰⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 251.

³⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 253.

³⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 253-255.

³⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 254.

³⁰⁸ Şehristânî, İmamîyye’yi yedi fırkaya ayırmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el Milel ve’n-Nihal*, 154-164.

³⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 254-257.

³¹⁰ Şehristânî, Nâvusiyye fırkasının “Nâvûs” denilen bir kişinin mensupları olduğunu belirtmektedir. Bu şahsı “Nâvûsa” adlı bir beldeye nispet ettiklerinden dolayı, fırkanın bu isimle anıldığını söylemektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 158.

hayatta olduğunu, beklenen imam olarak geri döneceğini ileri sürdüklerini ifade etmektedir.³¹¹

(b) Mübârekiyye: Müellif bu fırkanın kurucu lideri hakkında da bilgi vermemektedir. Bu fırka mensuplarının Ca'fer es-Sâdık'tan sonra imametın oğlu İsmâil b. Ca'fer'de ardından da İsmail'in oğlu Muhammed b. İsmâil'e geçtiğini iddia ettiklerini belirtmektedir.³¹²

(c) Şümeysiyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Yahyâ b. Şümeys'te (ö. 67/687) nispet etmektedir. Yahya b. Şümeys'in, Muhtâr es-Sekâfî'nin komutanlarından biri olduğunu, Mus'ab b. Zübeyr (ö. 72/691) ile yapılan savaşta öldürüldüğünü nakletmektedir. Müellif imametın, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra oğlu Muhammed'e ve sonrasında da onun soyundan devam ettiğine dair detaylar aktarmaktadır.³¹³

(d) Mua'mmeriyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Muammer adlı kişiye nispet etmektedir. Bu fırka, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra imâmetın onun oğlu Abdullah b. Ca'fer ve onun evlatlarına geçtiğini ileri sürmektedirler.³¹⁴

(e) Vâkıfiyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkanın Ca'fer es-Sâdık'tan sonra imametın oğlu Mûsâ el-Kâzım'a geçtiğine ve onun ölmediğine, beklenen imamın mehdi olarak döneceğine dair inançlarını aktarır. Bu fırka, Mûsâ el-Kâzım'ın imametini bekledikleri için "Vâkıfiyye" olarak adlandırılır.³¹⁵

(f) Zürâriyye: Müellif bu fırkayı, Zürâre b. A'yen'e (ö. 150/767) nispet etmektedir. Ca'fer es-Sâdık'ın vefatından sonra imametın onun oğlu Abdullah b. Ca'fer'e geçtiğini ancak Abdullah'ın kendisine yöneltilen bazı sorulara cevap verememesi üzerine, Zürâriyye fırkasının, imametın Ca'fer es-Sâdık'ın diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'a geçtiğini savunduğunu aktarmaktadır.³¹⁶

(g) Mufaddaliyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı Mufaddal b. Ömer nispet etmektedir. Müellif, bu fırkanın mensuplarının, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra imametın oğlu Mûsâ el-Kâzım'a, onun vefatından sonra ise imâmetın Mûsâ'nın oğlu Muhammed b. Mûsâ'ya geçtiğine dair iddiaları paylaştığını belirtmektedir.³¹⁷

³¹¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 254.

³¹² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 251.

³¹³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 254.

³¹⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 254.

³¹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 254.

³¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 254.

³¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 254.

(h) Müfevvize: Sıddîk Hasan Han bu fırkanın kurucusunun kim olduğu hakkında bilgi vermemektedir. Bu fırka, “Allah’ın Hz. Muhammed’i yarattıktan sonra evrenin yaratılmasını ve idaresini Hz. Muhammed’e havale ettiğini” iddia etmiştir. Bazıları ise bu yetkinin doğrudan Hz. Ali’ye verildiğini ileri sürmektedir.³¹⁸

(ıı) Keysâniyye: Müellif bu fırkayı, Hz. Ali’nin azatlı kölesi Keysân’a nispet etmektedir. Bazı kaynaklarda Sıddîk Hasan Han, Keysân isminin Muhtâr es-Sekafî’ye atfedildiğini aktarmaktadır. Keysâniyye fırkası, Hz. Ali’den sonra imâmetin, onun oğlu Muhammed b. Hanifiyye’ye geçtiğini savunmaktadır. Sıddîk Hasan Han, Keysâniyye fırkasının bazı mensuplarının “bedâ”³¹⁹ telakkisinin Allah için câiz olduğunu savunduklarını zikretmektedir.³²⁰

(a) Kerbiyye: Müellif, Ebu Kerb’e (ö. I./VII. yüzyılın sonları) nispet edilen “Kerbiyye” fırkasının, Keysâniyye’nin alt kolu olduğunu söylemektedir.³²¹ Muhammed b. Hanefiyye’nin ölümünü kabul etmeyip onun gaybete karıştığını ve beklenen imam olarak döneceğini iddia etmektedir.³²²

(ııı) Hattâbiyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Ebû Hattâb Muhammed b. Ebi Sevr’e nispet etmekle birlikte Muhammed b. Ebi Yezid el-Ecdâ’nın mensupları olduğunu da aktarmaktadır.³²³ Müellif bu fırkanın, imam Ali ve onun soyundan gelen imamların hepsinin peygamber gibi olduklarını ve her ümmet için iki elçinin olması gerektiğini, biri nâtık (konuşan) diğeri sâmit (sessiz); nâtık olanın Hz. Muhammed olduğunu, sâmit olanın ise Hz. Ali olduğunu belirtmektedir. Bu mezhebin, gulât bir mezhep olduğunu belirten müellif, Hattâbiyye mezhebinin Ebû’l-Hattâb’ın öldürülmesinden sonra dört kola ayrıldığını ifade etmektedir. Bunları; Muammeriyye, Bezigiyye, Umeyriyye ve Mufaddaliyye şeklinde sıralamaktadır.³²⁴

(a) Mu’ammeriyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkanın Ebû’l-Hattâb’ın ardından “Muammer” isimli bir kişiyi imam kabul ettiklerini söylemektedir. Müellif bu fırka

³¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 254-255.

³¹⁹ Allah’ın belli bir şekilde meydana geleceğini haber verdiği bir durumun daha sonra başka bir şekilde vuku bulması. Bkz. Avni İlhan, “Bedâ”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/290-291.

³²⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 255.

³²¹ Şehristânî, Keysaniyye fırkasını; Muhtâriyye, Hâşimiyye, Beyâniyye ve Rizâmiyye şeklinde dört kola ayırmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 141-147.

³²² Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 255.

³²³ Şehristânî, fırkanın kurucusunun Beni Esed’in azatlısı, Ebu’l-Hattâb Muhammed b. Ebi Zeyneb el-Esedî el-Ecda olarak belirtmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 169.

³²⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 255-256.

mensuplarının şu inançlara sahip olduklarını aktarmaktadır: Dünyanın sonunun gelmeyeceğini, cennetin dünyadaki iyilikler, cehennem ise kötülükler olduğunu savunurlar. İçki, zina ve diğer haramları helal sayarlar, namaz kılmayı terk etmeyi meşru görürler. Tenâsuh inancına sahiptirler. Onlara göre insanlar ölmez, ruhları başka bedenlere geçer.³²⁵

(b) Bezigiyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkayı kimseye nispet etmemektedir. Bu fırka, Ca'fer es-Sâdık'ın aslında Allah olduğunu, insanların gördüğünün onun gerçek sureti olmadığını ve her mü'minin vahiy alabileceğini, hatta bazı mü'minlerin Cebrâil, Mîkâil ve Hz. Muhammed'den üstün olduğunu iddia ettiklerini belirtmektedir.³²⁶

(c) Umeyriyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkayı, Umeyr b. Beyân el-Aclî'ye nispet etmektedir. Bu gurubun diğer Hattâbiyye fırkalarıyla benzer inançlara sahip olduğunu ancak insanların ölmediği fikrini reddettiklerinden dolayı onlardan ayrıldığını aktarmaktadır.³²⁷

(d) Mufaddaliyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı Mufaddâl es-Seyrafi'ye (II./VIII. yüzyıl) nispet etmektedir. Onların, Ca'fer es-Sâdık'ın ilâh olduğunu belirtmekle birlikte, Ca'fer es-Sâdık'ın bunlarla bir ilgisinin olmadığını ve onları lânetlediğini ifade etmektedir.³²⁸

Sıddîk Hasan Han, Hattâbiyye'nin tüm kollarının, İmam Ca'fer es-Sâdık'ın kendilerine "Cefr" adında bir kitap verdiklerini iddia ettiklerini söylemektedir. Bu kitabın içinde gaybî bilgiler, ihtiyaç duyacakları her türlü bilgi ve Kur'an'ın tefsirinin olduğunu öne sürdüklerini, ancak imamın onlarla bir bağlantısı olmadığını, onlara, "Allah'ın lâneti üzerlerinde olsun" dediğini belirtmektedir. Ayrıca, bu fırkanın görüşlerini; Kur'an'da geçen "Allah size bir inek kesmenizi emrediyor."³²⁹ âyetindeki ineğin, mü'minlerin annesi Hz. Âişe olduğunu, iddia ederler. "İçki ve kumar"³³⁰ ifadesinin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olduğunu, "cibt ve tağut"³³¹ ifadesinin ise Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) ve Amr b. Âs (ö.43/664) olduğunu öne sürmektedir.³³²

³²⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 255.

³²⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 255.

³²⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256.

³²⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256.

³²⁹ el-Bakara, 2/67.

³³⁰ el-Bakara, 2/219.

³³¹ en-Nisâ, 4/51.

³³² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256.

(iv) Zeydiyye: Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'e (ö. 122/740) nispet edilmektedir. Müellif, bu fırkanın imâmet meselesi dışında Mu'tezile ile aynı görüşü benimsediğini iddia etmektedir. İmâmetin Hz. Fâtıma'nın (ö. 11/632) evlatlarından Hasan (r.a.) ve Hüseyin'in (r.a.) soyundan olanların hakkı olduğunu; bu soydan gelen kişinin ilim ve zühd sahibi olması bir de yüzünün parlak olması gerektiğini savunduklarını belirtmektedir. Zeydiyye Hz. Ali'yi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den efdal (daha üstün) gördüğünü ancak bu iki halifenin de imametinin mefdul (az faziletli) olmasına rağmen meşru kabul etmektedir.³³³ Sıddîk Hasan Han, Zeyyide fırkasının dört ana kola ayrıldığını beyan etmektedir.³³⁴ Bunları; Cârudiyye, Cerîriyye, Büttriyye ve Ya'kûbiyye şeklinde sıralamaktadır.³³⁵

(a) Cârûdiyye: Bu fırkayı müellif, Ebû'l-Cârud Ziyâd b. Münzir el-Abdî'ye (ö. 150/767) nispet etmektedir. Bu fırkanın Hz. Muhammed'in (s.a.v.) isim vermeden ancak Hz. Ali'yi vasıflandırarak nas ile imâmete tayin ettiğini, sahâbelerin de ona biat etmeyenlerin, küfre girdiklerini ileri sürmektedir.³³⁶

(b) Cerîriyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkanın Süleyman b. Cerîr'e (ö. h. II. Yüzyılın ortaları) nispet etmektedir. Onlar, insanların Hz. Ali'ye biat etmedikleri için küfre düşmediklerini, daha ziyade en üstün olanı terk ettikleri için hata ettiklerini iddia etmektedir. Cerîriyye fırkası, sahâbeleri tekfir eden Cârudiyye fırkasını kâfir olarak görmektedir.³³⁷

(c) Büttriyye: Kesir el-Ebter'in (ö. 169/785-86) görüşlerini benimseyen Hasan b. Sâlih'in (ö. 168/784-85) mensupları olduğu ifade edilmektedir. Müellif, onların Hz. Ali'nin efdal ve imâmete daha layık olduğunu ancak Hz. Ebû Bekir'in de imam olmasının bir hata veya bir küfür olmadığını aksine Hz. Ali'nin imâmeti ona bıraktığını savunduklarını nakletmektedir.³³⁸

(d) Ya'kûbiyye: Ya'kub'a nispet edilen bir fırka olmasına rağmen Ya'kup hakkında başka bilgi vermeyen Sıddîk Hasan Han, onların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in

³³³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256.

³³⁴ Sehristanî Zeydiyye'yi Carudiyye, Süleymaniyye ve Butriyye olmak üzere üç sınıfa ayırmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 147-154.

³³⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256-257.

³³⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256.

³³⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 256-257.

³³⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.

imâmetini kabul ettiklerini ancak Hz. Ali'nin onlardan efdal olduğu görüşünde olduklarını belirtmektedir.³³⁹

(v) Sebâ'îyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, aslen Yahudi kökenli olan Abdullah b. Sebe'ye nispet etmektedir. Müellif, Abdullah b. Sebe'nin Hz. Ali'ye, “sen ilâhsın” dediğini ve Hz. Ali'nin ölmediğini ve onun, bulutların arasında yaşadığını ve bir süre sonra yeryüzüne ineceğini aktarmaktadır.³⁴⁰

(vi) Kâbiliyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkanın Ebû Kabil'e mensup olanlar olduğunu belirtmektedir. Bu fırkanın, sahâbelerin tamamını Hz. Ali'ye biat etmedikleri için tekfir etmekte olduklarını ayrıca Hz. Ali'yi de sahâbelerle savaşmadığından dolayı tekfir ettiklerini ileri sürmektedir.³⁴¹

(vii) Beyânîyye: Müellif bu fırkayı, Beyân b. Semân'a (ö. 119/737) nispet etmektedir. Beyân'ın, ilâhi nurun önce peygamberler de ardından Hz. Ali de sonra Muhammed b. Hanefiyye de ondan sonra da oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'de (ö. 98/716-17) tecelli ettiğini ileri sürmektedir.³⁴²

(viii) Muğiriyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı Halid b. Abdullah'ın azatlı kölesi olan, Muğire b. Saîd el-İclî'ye (ö. 119/737) nispet etmektedir. Muğire b. Said'in peygamberlik iddiasında bulunduğunu, mucizesinin de Allah'ın ism-i a'zamını bildiğini, hatta ölüleri dirilttiğini iddia etmektedir.

Müellif bu fırkanın, Allah'ın dünyayı yaratmak istediğinde, parmağıyla kullarının amellerini yazdığını, kullarının günahlarından dolayı öfkelenildiğini ve terlediğini, bu terden de biri tatlı biri tuzlu iki denizin oluştuğunu, tatlı denizden Şiîlerin, tuzlu denizden ise kâfirlerin yaratıldığını iddia etmektedir. Mehdi'nin, Muhammed b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib olarak ortaya çıkacağına inandıklarını aktarmaktadır.³⁴³

(ix) Hişâmîyye: Sıddîk Hasan Han Hişâmîyye'nin, Hişâm b. Hakem'e (ö. 179/795) mensup olanlar ve Hişâm el-Cevâlikî'ye (ö. m. VIII. yüzyılın sonları) mensup olanlar şeklinde iki kola ayrıldığını belirtmektedir. Her iki kolun da genel olarak aynı görüşlere sahip olduklarına vurgu yapmaktadır. Her iki fırka da imamların masum olduğunu, peygamberlerin ise günah işleyebileceklerini iddia etmektedir. Bunların

³³⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.

³⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.

³⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.; Şehristânî Sebâ'îyye fırkasını gulât fırkalar arasında zikretmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 165.

³⁴² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.

³⁴³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257-258.

Müşebbihe'den olduklarını söyleyen müellif, her iki gurup için "Allah onları kahretsin" ifadesini kullanmaktadır.³⁴⁴

(x) Zürâriyye: Bu fırka Zürâre b. A'yen'e (ö. 150/767) nispet edilmektedir. Sıddîk Hasan Han, bu fırkanın Râfizî firkalardan olduğunu nakletmektedir. Allah'ın ezeli olarak bilgili ve kudretli olmadığını, sonradan bu sıfatları kazandığını ileri sürmektedir. Müellif bu sapkın ifadelerinden dolayı kendileri için Allah'ın lânetini dilemektedir.³⁴⁵

(xi) Cenâhiyye: Sıddîk Hasan Han, Abdullah b. Muâviye Zü'l-Cenâheyn b. Ebû Tâlib'e (ö. 129/746-47) nispet edildiğini belirtmekle birlikte Abdullah b. Muâviye'nin de ilâh olduğunu iddia etmektedir. Müellif bu fırkanın, içki içmeyi, leş yemeyi ve İslâm'da haram kılınan evlilik türlerini helâl saydığını ileri sürmektedir.

Sıddîk Hasan Han bu fırkanın, "İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur." ³⁴⁶ âyetini kendi sapkın düşüncelerine göre yorumladıklarını belirtmektedir. Onlara göre, Kur'an'da haram kılınan "leş, kan ve domuz eti" gibi ifadeler aslında mecazîdir. Ve bu tabirlerin Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Muâviye gibi şahsiyetleri sembolize ettiğini ve dolayısıyla onlara buğz edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Benzer şekilde Kur'an'da geçen farz ifadelerin ise Ali Hüseyin, Hasan ve onların soyundan gelenleri sevmeyi ve onlara bağlanmayı emrettiğini ileri sürmektedir.³⁴⁷

(xii) Mensûriyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Ebû Mansûr el-İclî'ye (ö. 123/741 [?]) nispet etmektedir. Müşebbihe'nin gulâtından olan Ebû Mansûr, imametin, Muhammed el-Bâkır Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib'den (ö. 114/733 [?]) sonra kendisine geçtiğini iddia etmektedir.³⁴⁸

Müellif, Ebû Mansûr'un imâmetin kendisine intikal ettikten sonra göğşe yükseltildiğini ve onun ma'budunun eliyle başını okşadığını ve ona "Ey oğlum! Git ve benim adıma tebliğ et!" dedikten sonra onu yeryüzüne indirdiğini iddia etmektedir. Bu

³⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 258.

³⁴⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 258.

³⁴⁶ el-Mâide, 3/93.

³⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 257.

³⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 258-259.

iddia, Kur'an'ı Kerim'deki, "Gökten düşen bir kütle görseler, üst üste yığılmış bulutlardır, derler."³⁴⁹ âyetine atıfta bulunmaktadır.

Müellif bu fırkanın, cennet ehlinin, Hz. Ali ve onun soyundan gelenler gibi sevimleri ve dost edilmesi gereken kişiler olduğu, cehennem ehlinin ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Muâviye gibi kişilerle düşmanlık beslenmesi gerekenler olduğunu aktarmaktadır.³⁵⁰

(xiii) Ğurabiyye: Sıddîk Hasan Han, sapkın görüşlerinden dolayı, "Allah onlara lânet etsin", dedikten sonra fırkanın mensuplarının Cebrâil'in (a.s.) vahyi, Hz. Ali'ye göndermekle görevliyken hata yaptığını, onun yerine Hz. Muhammed'e gönderdiğini iddia ettiklerini belirtmektedir. Hatta fırka mensuplarının bir araya gelerek "tüylerin sahibine lânet olsun" şeklinde Cebrâil'e lânet ettiklerini nakletmektedir.³⁵¹

(xiv) Zemmiyye: Sıddîk Hasan Han, bu fırkanın ismindeki harflere ait hareketlerinin nasıl yazılacağı konusunda bilgi vermektedir. Bu fırkanın iddialarından biri, Hz. Muhammed'in aslında Hz. Ali'nin peygamberliğini duyurmakla görevliyken, kendisini peygamber ilan ettiği ve Hz. Ali'yi kızı Fâtıma ile evlendirerek de memnun etmeye çalıştığına yöneliktir. Bu fırkanın alt kollarından olan, Alyaniyye fırkası, Alyan b. Zure'a es-Sadusî'nin mensupları tarafından oluşmuştur. Müellif, Sadusî'nin Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den üstün olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'i peygamber olarak görevlendirdiğini ileri sürmektedir. Bu fırkanın bazı mensupları, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin ilâh olduğunu, bir kısmı da beş kişinin ilâh olduğunu ve bunları; Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin şeklinde sıralamaktadır.³⁵²

(xv) Yûnusiyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Yûnus b. Abdullah el-Kummi'ye nispet etmektedir. Yunûs'un gulât ve teşbih ehlinen biri olduğunu aktarmaktadır.³⁵³

(xvi) Rizâmiyye: Müellif bu fırkayı, Rizâm b. Sabık'a nispet etmektedir. Rizâm'ın imameti Hz. Ali'den sonra onun oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye, ardından onun oğlu Ebû Hâşim'e ondan sonra da Abdullah b. Abbas'a (ö. 68/687-88) geçtiğini, son olarak da Abbasilerin ilk halifesi olarak bilinen Ebü'l-Abbas Abdullâh b. Muhammed

³⁴⁹ et-Tûr, 52/44.

³⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 258-259.

³⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 259.

³⁵² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 259-260.

³⁵³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 260.

es-Seffâh'a (ö. 136/754) vasiyet yoluyla geçtiğini ileri sürülmektedir. Sıddîk Hasan Han bu fırka mensuplarını, Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ı, Ehli Beyt'in haklarını bilmeyen, zulmeden ve mezhepler arasında kararsız kalan bir kişi olarak nitelendirmektedir.³⁵⁴

(xvii) Şeytaniyye: Bu fırkayı müellif, Muhammed b. Nu'man adındaki bir adama nispet etmektedir. Muhammed b. Nu'man'ın, hem Mu'tezile hem de Râfiziler'in görüşlerini benimsediği hatta aşırı görüşleri nedeniyle bu fırkalardan ayrıldığını belirtmektedir. Müellif, bu fırkanın en büyük küfrünün ise Allah'ın bir şeyi yaratmadan önce onu bilemeyeceği, iddiası olduğunu aktarmaktadır.³⁵⁵

(xviii) Beselmiyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkanın, Ravendiyye'den olduğunu belirtmektedir. Hz. Muhammed'den sonra imâmetin, sırasıyla Hz. Ali, çocukları Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Muhammed b. Hanefiyye, Ali b. Abdullah b. Abbas'a vasiyet yoluyla intikal ettiğini, ardından Ebu'l-Abbas es-Seffâh'a ve ondan da Ebû Seleme'ye geçtiğini aktarmaktadır. Ebû Seleme'yi, Abbasiler'in devlet yönetiminde önemli rol oynayan bir isim olarak nakletmektedir. Bu fırkanın inançlarının daha aşırı bir hal aldığını vurgulayan müellif, Horasan bölgesinde yaşayan "Haşîm" adında bir kişinin ortaya çıkmasıyla yeni bir boyut kazandığını belirtmektedir.³⁵⁶

(xix) Ca'feriyye: Sıddîk Hasan Han, bu mezhep hakkında herhangi bir bilgi paylaşmamıştır.³⁵⁷

(xx) Sabbâhiyye: Müellif bu fırkanın, Zeydiyye mezhebinden olduklarını belirtmektedir. Hz. Ali'nin imâmeti konusunda açık bir nas bulunmadığını ancak Hz. Ali'nin efdal olduğunu, Hz. Ebû Bekir'in de mefdul olduğunu belirterek Hz. Ebû Bekir'in halifeliğini meşru görürler.³⁵⁸

2.9.5. Havâric

Sıddîk Hasan Han'ın Hâricîler için Havâric başlığını kullandığını görmekteyiz. Hâricîler'e, Hz. Ali'ye karşı çıktıkları için ilk konakladıkları yer olan Harûra'ya³⁵⁹

³⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 260.

³⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 260.

³⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 260.

³⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 260.

³⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 260-261.

³⁵⁹ Sıffin Savaşı sırasında, Hz. Ali'nin safından ayrılıp bir grup oluşturan Hâricîler'in bir araya geldikleri yer. Bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

nispetle “Harûriyye” veya “Nevâsıb”³⁶⁰ denildiğini ve bu fırkanın mensuplarının Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’e aşırı derecede sevgi beslerken, Hz. Ali’ye karşı derin bir nefret duyduklarını ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Ali’ye karşı çıkan ve ondan ayrılan, hatta ondan tamamen uzaklaşan, onu reddeden bir topluluk olduklarını belirtir.³⁶¹

Müellif, Hâricîlerin aynı zamanda “Şurât” olarak da isimlendirildiklerini, çünkü onların, “Biz, nefislerimizi Allah’ın dinine sattık” şeklinde bir söylemde bulundukları için kendilerine bu ismi verdiklerini aktarmaktadır.³⁶²

Sıddîk Hasan Han’a göre Havâric’in fırkaları Hakîmiyye, Ezârika, Necedât, Sufriyye, Acârîde, Meymûniyye, Şu‘aybiyye, Hamziyye, Hâzimiyye, Ma‘lûmiyye ve Meçhûliyye, Saltîyye, Ahsenîyye ve Ma‘bediyye, Şeybâniyye, Şebîbiyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, Hafsiyye, İbâdiyye ve Yezîdiyye şeklinde yirmi tanedir.³⁶³

(i) Hakîmiyye: Bunların Sıffîn Savaşı sırasında, hakem olayında Hz. Ali’ye karşı, “hüküm yalnızca Allah’a aittir” diyerek isyan eden, önce Harûra’ya sonra da Nehrevan’a toplanan Hâricîler olduğunu aktarmaktadır.³⁶⁴

(ii) Ezârika: Müellif bunların, Ebû Râşid Nâfi‘ b. el-Ezrak’a (ö. 65/685) uyanlar olduğunu belirtmektedir. Onların, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) döneminde, Basra’da isyan ettiklerini belirtmektedir. Kendilerine muhalif olanların, yaşadığı yerleri “küfür yurdu” olarak nitelendirdiklerini ve bu yerlerde her kim ikâmet ederse onun kâfir olduğunu zikretmektedir.³⁶⁵

Sıddîk Hasan Han, Ezârika’nın; kendilerine muhalif olanların çocuklarının da cehenneme gireceğini ve öldürmelerini meşru gördüğünü, zina eden kişinin recm edilmemesi gerektiğini, namuslu bir kadına zina isnâd edenlere, kazf haddi uygulanmasının gerekli olmasına rağmen, namuslu erkeğe zina isnâd edenlere de kazf

³⁶⁰ Şia, Hz. Ali taraftarlarına düşmanlık besleyenler için genellikle “Nevâsıb” (tekili: Nâsıbe) tabirini kullanmaktadır. Bkz. Mustafa Öz, “Nâsıbe”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/393-394.

³⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 261.

³⁶² Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 265.

³⁶³ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 261. Sıddîk Hasan Han’ın yirmiye ayırdığı Havâric’i, Şehristânî sekiz fırkaya ayırmaktadır. Bunlar; Muhakkimetü’l-ülâ, Ezârika, Necedât el-Âziriyye, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlîbe, İbâziyye, Sufriyyetü’z-Ziyâdiyye’dir. Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 116-134.

³⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 261.

³⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 261-262.

haddinin uygulanmaması gerektiğini, hırsızlık yapan kişinin, çaldığı malın az veya çok olmasına bakmaksızın, elinin kesilmesi gerektiğini savunduklarını belirtmektedir.³⁶⁶

(iii) Necedât: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Necde b. Âmir el-Hanefî'ye (ö. 72/691 [?]) nispet etmektedir. Müellif bu fırkanın; büyük veya küçük olsun, herhangi bir günah işleyen kimsenin, eğer bu günahında ısrar eder, onu meşru görür veya bilerek yalan söyleyip tövbe etmezse, iman dairesinden çıkarak kâfir olduğunu belirtmektedir. Ayrıca büyük günah işleyen kişilerin, günahlarında ısrar etmedikleri sürece mümin olarak kabul edildiklerini ve tekfir edilmediklerini aktarmaktadır. Takiyye yapmayı câiz gören bu fırkanın, gayri müslimlerin kanlarını da helâl saydıklarını ifade etmektedir.³⁶⁷

(iv) Sufriyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkayı, Ziyâd b. Asfar'a uyanlar olduğunu aktarmaktadır. Müellif, bazı kaynaklarda mezhebin kurucusu olarak farklı kişilerin zikredildiğini de belirtmektedir. Sıddîk Hasan Han bu mezhebin "Sufriyye" diye isimlendirilmesinde iki temel görüşün bulunduğunu ifade etmektedir. Birinci görüşün sarı renge düşkünlükleri ile ilişkilendirildiği ikicisi ise "sad" harfinin yanlış telaffuz edilmesiyle bu ismin ortaya çıktığını aktarmaktadır. Öte yandan bu fırkaya, Asferiyye, Ziyâdiyye de denildiğini nakletmektedir. Müellif Sufriyye'nin, Ezerikâ mezhebiyle hemen hemen tüm bid'atlerinde aynı görüşleri benimsediğini ancak çocukların öldürülmesi konusunda onlarla aynı tutumu benimsemediğini aktarmaktadır.³⁶⁸

(v) Acârîde: Sıddîk Hasan Han, bu fırkanın Abdülkerim b. Acred'in mensupları³⁶⁹ olduğu bilgisini vermekle yetinmektedir.³⁷⁰

(vi) Meymûniyye: Meymûn b. İmran'ın mensuplarıdır. Meymûniyye'nin Ezârika ile aynı fikirde olmasına rağmen bazı konularda ondan ayrıldığı ifade edilmektedir. Müellif, Meymûniyye'nin kendi küfürlerine daha da küfür ekleyerek bazı akrabalık ilişkilerinde evliliği câiz gördüklerini dile getirmektedir.³⁷¹

³⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 262.

³⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 262.

³⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 262.

³⁶⁹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 262.

³⁷⁰ Şehristânî bu fırkayı yedi kola ayırmaktadır. Bunlar; Saltiyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Şuaybiyye ve Hâzimiyye'dir. Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 125-127.

³⁷¹ Sıddîk Hasan Han, her ne kadar Meymûniyye'yi Acârîde'nin bir kolu olarak zikretmiş olsa da yine de onu Hâricî fırkalar içerisinde müstakil bir fırka olarak ele almıştır. Bkz. Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 263.; Şehristânî ise bu fırkayı, Acârîde'nin bir kolu olarak ele almaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 125-126.

(vii) **Şu‘aybiyye:** Acârîde mezhebine mensupturlar.³⁷² Meymûniyye mezhebi ile aynı görüşü savunduklarını ancak istitâat ve meşîet konularında ondan ayrıldıkları belirtilmektedir.³⁷³

(viii) **Hamziyye:**Hamza b. Edrek’e uyanlardır. Bu gurubun, Harun Reşit’in halifeliği döneminde, Horasan Valisi İsa b. Ali’ye karşı ayaklandığı, onun birliklerini bozguna uğrattığı ve birçok kişiyi de öldüğü belirtilmektedir. Hamza’nın kader inancını savunduğunu ve Ezerikâ tarafından tekfir edildiği, müşriklerin çocuklarının cehennemde olacağını söylemesi nedeniyle Kaderiyye mezhebi tarafından da tekfir edildiği ifade edilmektedir.³⁷⁴

(ix) **Hâzimiyye:** Acârîde fırkasına mensup bir fırka olan Hâzimiye, kader ve meşîet konularında Ehl-i sünnet’i benimsemektedir.³⁷⁵

(x) **Ma‘lûmiyye ve Meçhûliyye:** Bu fırkaların, Yüce Allah’ı tüm isim ve sıfatlarıyla tanımayan kimseleri kâfir olarak gördüklerini belirten müellif, kader ve irade konularında ise birbirlerinden farklı görüşlere sahip olduklarını söylemektedir.³⁷⁶

(xi) **Saltîyye:** Osman b. Ebü’s-Salt’a uyan bu fırka, Acârîde fırkasına mensuptur.³⁷⁷

(xii) **Ahsenîyye:** Bu fırka, Sa’lebe b. Âmir’e uyan, Seâlibe fırkasına mensuptur. Görüş ayrılıklarından dolayı Ahnes, Seâlibe mensupları tarafından uzaklaştırılmış ve kendisine “Ahnes” (yüz çeviren) diye hitap edilmektedir.³⁷⁸

(xiii) **Ma‘bediyye:** Ma‘bed’in³⁷⁹ mensupları olan Ma‘bediyye fırkası, kölelerden zekât alınması konusunda, verilen hükümlerinden dolayı Sa’lebe’ye muhalefet ederek birbirlerini tekfir etmişlerdir.³⁸⁰

³⁷² Sıddîk Hasan Han, mezhep kurucusu hakkında bilgi vermemiştir.

³⁷³ Sıddîk Hasan Han mezhep kurucusu hakkında bilgi vermemiştir. Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 263.; Şehristânî mezkûr eserinde, mezhebin kurucusunun Şuayb b. Muhammed olduğunu belirtmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 127.

³⁷⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 263.

³⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 263.

³⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 263.; Şehristânî, mezkûr eserinde, bu iki mezhebi, Seâlibe mezhebinin kollarından biri olarak ele almıştır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 130.

³⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 263-264.

³⁷⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 264. Sıddîk Hasan Han “Ahseniyye” olarak isimlendirdiği bu mezhebi, Şehristânî mezkûr eserinde “Ahnesiyye” olarak ifade etmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 128.

³⁷⁹ Sıddîk Hasan Han, Ma‘bediyye’nin kurucusuna sadece Ma‘bed şeklinde ifade ederken, Şehristânî mezkûr eserinde Ma‘bed b. Abdurrahman olarak zikretmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 128.

³⁸⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü’l-Ekvân*, 264.

(xiv) **Şeybâniyye:** Sıddîk Hasan Han bu fırkanın, Ebû Müslim-i el-Horasânî (ö. 137/755) döneminde isyan eden Şeyban b. Seleme'ye uyanlar olduğunu belirtmektedir. Şeybân'ı Allah'ı yaratılmışlara benzetme (teşbih) fikrini ilk olarak ortaya atan kişi olarak bildirmektedir.³⁸¹

(xv) **Şebîbiyye:** Şebîb b. Yezîd b. Ebi Nuaym'ın mensuplarıdır. Abdumelik b. Mervân'ın (ö. 86-705) halifeliği sırasında büyük savaşların komutanı Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî liderliğindeki askeri birliği bozguna uğratmışlardır. Bu mezhepte kadınlar imâmet makamına geçebilmekte hatta Şebib, annesini halife olarak atamıştır.³⁸²

(xvi) **Ruşeydiyye:** Müellif, bunların Ruşeyd'in³⁸³ mensupları olduğunu ve kendilerine, nehirlerin suladığı arazilerden alınan vergi oranı nedeniyle "Uşriyye" de denildiğini aktarmaktadır.³⁸⁴

(xvii) **Mükremiyye:** Ebû Mükrem'e³⁸⁵ tabi olan bu fırkanın görüşleri arasında, namazı terk eden kişinin kâfir olduğu ancak bu kâfirliğinin sebebinin namazı terk ettiğinden dolayı olmadığı, Allah Teâla'yı bilmemekten kaynaklı olduğu, yer almaktadır.³⁸⁶

(xviii) **Hafsiyye:** Bu fırka, Abdullah b. İbâz'ın taraftarlarından biri olan Hafs b. Ebû'l-Mikdâm'ın mensuplarıdır. Allah'a iman eden, peygamberlerden herhangi birine inanmayan kâfirdir, ifadeleriyle İbâdiyye'den ayrılmaktadır.³⁸⁷

(xix) **İbâdiyye:** Abdullah b. İbâz'ın mensuplarıdır. Sıddîk Hasan Han, Abdullah b. İbâz hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra İbâdiyye'nin, Hâricîlerin ılımlı bir kolu olduğunu belirtmektedir.³⁸⁸

(xx) **Yezîdiyye:** Yezîd b. Ebû Üneyse'ye tabi olan bu grup, başlangıçta İbâziyye mezhebine mensupken daha sonra kendilerine has bid'at anlayışlarıyla onlardan ayrılmaktadır.³⁸⁹ Sıddîk Hasan Han Hâricîlerin, yirmi fırkaya ayrıldığını söylemesine

³⁸¹ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 264.

³⁸² Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 264.

³⁸³ Sıddîk Hasan Han mezhebin kurucusunu Ruşeyd olduğunu belirtirken, Şehristânî ise Ruşeyd et-Tûsî olarak zikretmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

³⁸⁴ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 264.

³⁸⁵ Sıddîk Hasan Han, mezhebin kurucusunun Ebu Mükrem olduğunu belirtirken, Şehristânî'nin mezkûr eserinde ise Mükrem b. Abdullah el-İclî olarak geçmektedir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

³⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 264-265.

³⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 265.

³⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 265.

³⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*'de Yezîdiyye fırkasını, İbâdiyye'nin alt kollarından biri olarak ele almaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 132.

rağmen, bu beş fırkanın da Hârisiyye, Asûmiyye, Behisiyye, Ya'kûbiyye ve Dehhâkiyye'nin Hâricî olduğunu belirtmektedir.³⁹⁰

(a) Hârisiyye: Sıddîk Hasan Han bu fırkanın kurucusu hakkında bilgi vermemektedir.

(b) Asûmiyye: Bu fırka, Yahya b. Asûm'a mensup olanlardır.

(c) Behisiyye: Ebu Beyhes el-Heysam'a (ö. 94/713) nispet edilmektedir. Bu şahıs, Haccâc b. Yusuf es-Sekâfî döneminde yaşamış ve Medine'de öldürülmüştür.

(d) Ya'kûbiyye: Ya'kûb b. Ali el-Kûfî'ye nispet edilmektedir. Bu mezhebin, Fadl b. Abdullah b. Şemrah'ın mensupları tarafından oluşturulan "Fadliyye" adlı alt kolu bulunmaktadır.

(e) Dehhâkiyye: Dehhâk'a nispet edilmektedirler.

³⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-Ekvân*, 265.

SONUÇ

19. yüzyıl Hindistan'ı, İngiliz sömürge yönetimi altında siyasî ve kültürel bir dönüşüm süreci yaşamaktaydı. Bu karmaşık ortamda, Sıddîk Hasan Han hem bir devlet adamı hem de velûd bir âlim olarak öne çıkmış; ilim, siyaset ve toplum önderliği vasıflarını şahsında birleştiren etkin bir şahsiyet olarak tarihe geçmiştir. Bu çalışma, onun entelektüel mirası içinde özel bir yere sahip olan *Habietü'l-Ekvân* adlı eserini mezhepler tarihi yazımındaki yeri ve metodolojik yaklaşımı bağlamında incelemeyi hedeflemiştir.

Araştırmanın ortaya koyduğu üzere, Sıddîk Hasan Han'ın kurucusu olduğu Ehl-i Hadîs ekolünün, Kitap ve Sünnet'i nassların zâhirî anlamları ve ilk nesillerin anlayışı çerçevesinde yorumlamayı esas alan prensipleri, sadece fıkıh ve itikat sahasındaki duruşunu değil, aynı zamanda tarihî olayları ve mezhebî oluşumları okuma biçimini de derinden etkilemiştir. Nitekim *Habietü'l-Ekvân*, bu metodolojik perspektifin mezhepler tarihi sahasındaki somut bir tezahürüdür.

Eser, İslâm düşünce tarihinde benzeri görülen klasik bir tasnif olan “İftirak Hadisi” ya da “73 fırka” hadisi olarak bilinen hadisi takip etmekle birlikte, müellifin kendine özgü usûlî tercihleriyle dikkat çeker. Sıddîk Hasan Han, bir grubun müstakil bir mezhep sayılabilmesi için “usûlü'd-dîn” konularında aslî bir ayrışma yaşamış olmasını ölçüt olarak benimsemiş; fer'î meselelerdeki ihtilâfları ise ana mezheplerin alt dalları olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, onun mezhep kavramına yüklediği epistemolojik anlamı göstermekte ve tasnifini şekillendiren ana etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu metodolojik titizlik, eseri, sadece bir mezhepler listesi sunmanın ötesine taşıyarak, mezhep olgusunu tanımlama ve sınıflandırma çabasının bir ürünü haline getirmektedir.

Habietü'l-Ekvân'ın bir diğer dikkat çeken yönü, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i gibi öncül eserlerle kurduğu diyalektik ilişkidir. Her ne kadar genel çerçeve ve “73 fırka” hadisi bakımından bu geleneğin takipçisi olsa da Sıddîk Hasan Han'ın yukarıda zikredilen tasnif ölçütü onu geleneksel bir tekrarın ötesine taşımaktadır. Müellif, mezheplerin görüşlerini sistematik bir şekilde aktarma çabası göstermekle birlikte, özellikle Ehl-i sünnet dışındaki bazı fırkalara yönelik “Allah onu kahretsin” gibi son derece sert ve yargılayıcı ifadeler kullanmaktan kaçınmamıştır. Bu durum, onun aktarımını, tarafsız bir betimlemenin ötesine taşıyarak, kendi Ehl-i Hadîs çizgisindeki itikadî pozisyonunun bir tezahürü haline getirir. Dolayısıyla eser, farklı mezheplere dair

bilgi sunması bakımından değerli olsa da okuyucunun, müellifin bu keskin eleştirel tavrını da dikkate alarak bir okuma yapmasını gerektirir.

Sıddık Hasan Han'ın ilmi şahsiyeti hakkındaki eleştiriler, özellikle eser telifindeki yöntemleri etrafında yoğunlaşmaktadır. Ancak eleştiriler onun ilmi mirasının tartışmalı bir cephesini oluştursa da eserin kendi iç tutarlılığı ve metodolojik bütünlüğü, onun müstakil bir değere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla, Sıddık Hasan Han, yaşadığı dönemin zorlu şartlarında, dinî ilimleri canlı tutma ve Müslüman şahsiyeti sahih bir itikat etrafında inşa etme mücadelesi vermiş önemli bir isimdir. *Habietü'l-Ekvân* ise bu mücadelenin mezhepler tarihi yazımına yansımasıdır. Bu çalışma, söz konusu eserin metodolojik çerçevesini, tasnif anlayışını ve klasik literatürle olan ilişkisini analiz ederek, hem Sıddık Hasan Han'ın ilmî portesine hem de İslâm Mezhepleri Tarihi yazımının 19. yüzyıldaki seyrine dair bir anlayış geliştirmeyi amaçlamıştır.

KAYNAKLAR

- Ak, Mahmut. “İklim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/28. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Akkuş, Süleyman vd. “Sıddîk Hasan Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/96-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Algar, Hamit. “Çırağ-ı Dehlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/303. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Âlûsî, Hayruddîn Nu'mân b. Mahmûd. *Cilâlî'l-Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmdeyn*. Medine: Matbaatü'l-Medenî, 1981.
- Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Azmi, Özcan. “Hindistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/78. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Baytâr, Abdürrezzâk. *Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi Karnî's-Sâlise Aşer*. thk. Muhammed Behcet el-Baytâr. Beyrût: Dâru Sâdır, 1413/1993, 2/745.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Hindistan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950, III/ 538.
- Birişik, Abdulhamit. *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Birişik, Abdulhamit. - Eren, A. Cüneyt vd. “Sıddîk Hasan Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/92-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Birişik, Abdulhamit. “Rıza Han Birelvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/61-64. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Birişik, Abdülhamit. “Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/9 (2004), 10-13.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslâmî Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 4. Basım, 2016.

- Büyükmütü, Mehmet. *Muhammed Abdulhayy el-Leknevî'nin Hayatı, Eserleri ve Fıkıh İlmindeki Yeri*. İstanbul: MÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, 2006.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan vd. "Sıddîk Hasan Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/95-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demirli, Ekrem. "Vahdeti Vücut" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/431-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Durmuş, Ali. "Kadıẓâdelilerin görüşlerinin teşekkülünde Nakşibendiyye'nin izleri". *Turkish Studies-Religion*, 17/2 (2022), 153-172.
- Eren, Cüneyt - Yılmaz, Nurullah. "Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 19 (2002), 237.
- Eren, Cüneyt. *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l - Kur'an Tefsiri*. Erzurum: EKEV Yayınları, 2001.
- Eren, Halit, "Aligarh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/460. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Eyibil, İrfan. *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gûrî, Seyyid Abdülmâcid. "el-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî el-Kınnevcî ve İshâmühû fi'l-Hadîsi'n-Nebevî." *Hadis International Reviewed Academic Journal*, 147-192.
- Han, Sıddîk Hasan. *'Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti'l-Buhârî*. Dımeşk: Dâru'r-Raşîd, 1984.
- Han, Sıddîk Hasan. *Delîlü't-tâlib*, trc. Leys Muhammed Lâl Muhammed. Riyad: nşr. M. Lokmân es-Selefî, 1422.
- Han, Sıddîk Hasan. *ed-Dînü'l-Hâlîs*. nşr. M. Zührî en-Neccâr. Kahire: Darü't-Türas, ts. III/34/35.
- Han, Sıddîk Hasan. *Hâbietü'l- Ekvan fi iftiraki'l- ümem ale'l-mezâhibi ve'l-edyân* İstanbul: el-Cevaib Matbaası, 1296.

- Han, Sıddîk Hasan. *Hadarâtü't- tecellî min nefahati't-tehelli ve't-tehalli*. Bhopal: b.y.y., h. 1298.
- Han, Sıddîk Hasan. *İntikâdu'r-Râcih fî Şerhi'l-İ'tikâdi's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Han, Sıddîk Hasan. *Kasdu's-Sebîl fî Zemmi'l-Kelâm ve't-Te'vil*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Han, Sıddîk Hasan. *Katfû's-Semer fî Beyânî 'Akideti Ehli'l-Eser*, thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- Han, Sıddîk Hasan. *et-Tâcu'l-Mu'kellel min Cevâhîri Maâsiri't-Tirâzi'l-Âhar ve'l-Evvel*. Katar: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- Han, Sıddîk Hasan. *Yakazatü üli'l-itibâr mim mâ verede fî zikri'n-nâri ve ashabi'n-nar*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekkâ. Ezher: Darü't-Türasi'l-İslâmi, t.
- Harman, Ömer Faruk. "Buhtunnasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/380-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hasenî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî, *el-İ'lam bi men fî Tarihi'l-Hind mine'l-A'lam: Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi ve'n-Nevâzır*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1420/1999. 1/1246-1247.
- Hatipoğlu, Yunus. *Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- İlhan, Avni. "Bedâ". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 5/290/291. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kettânî, Muhammed Abdülhayy. *Fihrisü'l-Fehâris*. thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1402/1982, 2/1057.
- Koca, Ferhat vd. "İbn Teymiyye, Takıyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. Çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 33. Basım, 2018.
- Leknevî, Muhammed Abdülhayy. *İbrâzü'l-Ğayyi'l-Vâki' fî Şifâi'l-Ayy*. Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân, 1999.

- Lokmân, Ahter Cemâl Muhammet. *es-Seyyid Sıddîk Hasan Ârâühü'l-İ'tikâdiyye ve Mevkîfuhû min Akîdeti's-Selef*. Mekke: Câmî'atü Ümmî'l-Kurâ, 1988, 1/19-20.
- Nızamî, Khalîq Ahmad. "Hindistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/85-92. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ocak, Halil. "19. Yüzyıl Hindistanı'nda Selefi Düşüncenin İktidar Tecrübesi: Sıddîk Hasan Han Özelinde Bir Tahlil". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/2 (2022), 797-819.
- Öz, Mustafa. "Ahmed Han, Seyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/73/75. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. "Nâsıbe". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 32/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Azmi. "Dârülulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/553-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Azmi. "Nedvetü'l-Ulemâ". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 32/524-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Azmi. "Şâhchân Begüm". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 38/252-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özçenel, Mehmet. *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Özşenel, Mehmet. "Nezir Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/73-74. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Pakdemirli, M. Nuri. "Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi". *EKEV Akademi Dergisi* 62 (2015), 427.
- Pakdemirli, M. Nur-Abdulhamit, Bırışık. "Hint Alt Kıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/13 (2013), 109.
- Seyyid, Eymen Fûad. "Makrîzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/448-451. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Sheikho, Louis. *Târihü'l-Âdâbi'l-Arabiyye*. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1991.
- Şehristânî, "el-Milel ve'n Nihal". çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 7. Basım, 2024.

- Tay, Ömer. “Hanefî, Mâturîdî Gelenekten Gelen Diyobend Ekolü’nün Tasavvufa Bakışı”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 2/7 (2021), 1280.
- Tayfur, Sabğatullah. *Siddik Hasan Hân ve Tefsiri Fethu’l-Beyân*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa. *el-Câmiu ’l-Kebîr (es-Sünenü ’t-Tirmizî)*. Dimeşk: thk. Şuayb el-Arnaûd-Heysem Abdulğafûr, 2009.
- Urgancı, İbrahim. *Muhammed İdris el-Kandehlevî ve Hadis şerh Metodu-et’Ta’lîku’s-Sabîh Özelinde-*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Uzundağ, Mehmet Sait. *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Siddik Hasan Han (v.1307/1890)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Üzüm, İlyas vd. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Van Dyck, Cornelius. *İktifâü ’l-Kanû’ bimâ Hüve Matbû’*. Beyrût: Dâru’s-Sâdır, 1896).
- Yağır Ahmetoğlu, Gülşen. “Hint Alt Kıtasında Çağdaş Dinî Bir Hareket Olarak Birelvîlik.” *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 791.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cübbâî, Ebû Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/99-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.